KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf. *Január—Február. 1893.* *I-ső füzet.*

Ezékiel. [1]

Az a két főgondolat, a melyet Ezékiel könyve részletez és ismétel, egyik sem új; Jahve igazságossága és kegyelme teszi Ezékiel elődeinek, sőt az összes prófétáknak beszédeiben a vezérfonalat; ez teszi Izrael multjának, jelenének és jövőjének minden prófétai rajzában a középpontot. Azt, a mi Ezékielnél új és sajátos, épp akkor fogjuk világosan látni, ha a módot, a hogy ő ezen közös alapgondolatokat kifejezi és előterjeszti, más prófétákéval összehasonlítjuk.

Izrael bűnös, bűneért már eddig is lakolt, de még nem eléggé; azért tovább is bűnhödni fog, míg az új, örökkévaló szövetségnek [2]) ideje el nem jő: ez a gondolat, mint az újabb próféták Jahve eszméjének egyik corollariuma, már a 8-dik százév irataiból ismeretes előttünk, Jesaias, kivált régibb szózataiban [3]), Ephraim és Damaskus támadásának [4]), majd az assyrok első közeledésének idejében [5]) meg nem szűnik s el nem fárad hallgatóinak az idők jeleiből Jahve szándékát, a közeledő itéletet, s ennek okát, Ephraim és Juda bűnös voltát hirdetni; hirdetni, hogy csak egy maradék fogja ez itéletet túlélni. Kartársa a mozeseti Mikha e bűnnek és itéletnek következményeit a legsötétebb színekben látja: Sion fel fog szántatni, Jerusalem romhalommá leszen, s a magaslat, melyen a templom áll, erdős hegygyé [6]). A gondolat, a nélkül hogy egyéniségük nuanceai elvesznének, ugyanaz Jesaiásnál mint Mikeásnál. Abban is megegyeznek, hogy ez állapot nem volt mindig így: Izrael háza a seregek istenének szőlője volt, s Juda gyönyörűségére szánt ültetvénye [7]), a melytől gyümölcs gyanánt igazságot várt; a város, mely most paráznává lett; előbb igazság lakozott abban, a mely most vérontókkal van tele. [8])

---

[1]) Az alábbi vázlat megitélésénél sziveskedjék a nyájas olvasó segélyül venni Ezékiel könyvének egy correct fordítását, a minőt pl. *Cornill* (Das Buch des Propheten Esechiel, Leipzig, 1886), vagy az Ó-Testamentom *Kautzsch*-féle fordításában *Siegfried* nyujtott. — [2]) Ez. 16, 59. 60. — [3]) Es. 2, 6—4, 5. 17. 1—11. — [4]) Es. 7, 3—9. — [5]) Es. 7, 11—25. 8, 1—9, 6. 9, 7—10, 4. — [6]) Mik. 3, 12. — [7]) Es. 5, 7. — [8]) Es. 1, 21.

Itt, Izrael jelenének, *de királt multjának megitélésében* látjuk az első nagy különbséget, mely az itéletnek s Jahve igazságosságának hirdetésében Ezékiel és elődei között van.

Nincs a kanonikus prófétàk között egy sem, bár mindannyiuk a bűnbánat és megtérés hirdetője volt s magas erkölcsi eszményért buzgolkodott, a ki népének erkölcsi állapotát oly vigasztalatlannak s kétségbeejtőnek látná, a ki a Jahve iránti hűtlenségnek, népe bűnös voltának rajzában oly kimeríthetlen tárgyat találna, mint ő. Könyvének elején [1]) szemléletesen tárja elénk, mit akar, s mit kell neki, mint prófétának, hirdetnie: sírással, kesergéssel és jajszókkal volt teleírva az a könyvtekercs, a melyet le kellett nyelnie, a melyeket hirdetnie kell Izrael keményarczájú és keményszívü fiainak. Könyvének első részében [2]) a hat hosszú rajz, beszéd vagy történeti áttekintés közül öt kizárólag azzal foglalkozik, hogy Izrael bűnös voltát a multban és jelenben a legrikítóbb színekkel fesse. Jerusalem Ezékiel szerint soha sem volt „igaz és hű város,“ Ephraim soha sem volt „Jahve kedves gyermeke,“ a ki iránt Jahve, ha csak reá gondol, már irgalmat és könyörületet érez [3]). Ezékiel két hosszú allegoriában [4]) bizonyítja, hogy Ephraim és Juda története soha sem volt egyéb, mint folytonos hűtlenség Jahve iránt, s hogy mindkettő szakadatlanul a legundokabb paráználkodást űzte. Az első egy hosszú beszédből áll, Juda lakói ellen, a kik egy szemérmetlen kanaani nőképében vannak összefoglalva. E nő gyalázatos romlottságában nénjét Samáriát és hugát Sodomát is messze fölülmulta. Születésekor el volt hagyatva, s nem volt szem, a mely megszánta, s könyörülvén rajta, a vértűl, melyben fetrengett, megtisztította volna. Jahve mentette meg az eltapostatástól; Jahve oltalma alatt nevekedett fel széppé, tőle kapott ruhát s ékességet, s végre ő jegyezte el esküvéssel magának [5]). Enynyi szeretetnek viszonzásául Jahve jegyese és hitvese minden jöttmentnek oda adta magát; az aranyból, melyet tőle kapott, bálványképeket csinált magának; a kenyeret, melylyel tartotta őt, eleikbe rakta; fiait és leányait, kiket Jahvénak szűlt, a bálványképeknek áldozta fel, s egykori mezitelenségének emlékezete nem keltett hálát szívében [6]). Aegyptom, Assur, Kanaan s Chaldaea voltak egymásután a házasságtörő asszony tisztátalan vágyának tárgyai, a kik után maga futott, s a kiknek ő fizetett, ezzel is túltéve szemérmetlenségben minden más asszonyon [7])

---

[1]) 2, 1—3, 3. — [2]) 1—24 f. — [3]) Jer. 31, 19. — [4]) Ez. 16 és 23. — [5]) Ez 16, 4—8. 9—14. — [6]) 16, 15—22. — [7]) 16, 23—34.

Ime, egy példája annak, miként fogja fel s itéli meg Ezékiel saját népének történetét. S hogy e megsemmisítő itélet ha lehet még teljesebb legyen, keserű gúnynyal vígasztalja magát, hogy mindez másképp nem is volt várható, mert hiszen — mint a példabeszéd mondja — „a milyen az anya, olyan a leánya.“ „Anyád leánya vagy te, a ki meggyalázta férjét és fiait; hugaidnak nénje, a kik meggyalázzák férjüket és fiaikat; anyátok hitti nő, apátok emori férfiú; néméd Samária, a ki leányaival együtt balkezed felől vagyon; s hugod, ki jobb kezed felől lakik, Sodoma [1]). Ez az egész történet, a melyben Jahve határtalan kegyelmével s jóságával szemben Izrael vétkezésének szakadatlan sorozata áll, kiáltó bizonysága Izrael hálátlanságának s megrögzöttségének. — A második allegoriában Judát és Ephraimot két testvér leány, Oholah és Oholibah ábrázolja. Samária *Oholah*-nak (= *sátora*) van nevezve, mert külön szentélyt alapított, s hűtelen lett Jahvénak jerusalemi templomához; *Oholibah* (= *sátorom benne van*) Jerusalemet mint az igaz, Jahve által istentiszteletnek székhelyét akarja jelenteni. Mind a kettő vétkezett; a büntetés elől, mely Oholaht (Samariát) már elérte, nem fog menekülni Oholibah sem, ki az ő nénjét romlottságban messze felülmulta.

Ez allegoriák átlátszó volta magában is elég világosan mutatja, hogy szerzőjük czélja nem volt egyéb, mint ezen — a történet szemléletéből elvont eredményt és tanulságot világosan feltárni hallgatói illetőleg olvasói előtt. Kivált az, mely a számüzöttek bálványozása ellen irányul [2]), világosság dolgában mi kivánni valót sem hagy hátra. Hogy Jahve egykor késznek nyilatkozott Izraelt Aegyptomból megváltani s vele szövetséget kötni, de Izrael azon föltételnek, hogy a bálványokat hagyja el, nem felelt meg; hogy ennek ellenére Jahve nevének becsületéért megtartotta az egyszer tett fogadást s kivezette Izraelt a pusztába; ott magát népének kijelentette, vele törvényeit közölte, a sabbathot mint a szövetségnek jelét elrendelte; hogy Izrael megint makacs volt, azonban istene újból megkimélte őt s csak egy nemzedéket veszitett el a pusztában, a következő nemzedéknek ellenben Kanaan földét oda igérte: a történetnek mind eme mozzanatai első pillanatra felismerhetők az allegoria képes beszédében. Ez újabb nemzedék sem hódolt meg Jahve törvényeinek; ezért Jahve már a pusztában megjelentette Izrael szétszóratását az idegen népek közé. Izrael birtokba vette Kanaant; de ott is tovább vétkezett, mert elhagyta magát csábittatni a kanaaniak által s részt vett a magaslati

[1]) 16, 44*b*—46. — [2]) Ez. 20.

bálványozásban. De ha lehetne kétség Ezékiel szándéka iránt, eloszlatja azt, midőn a maga feladatát beszédeinek elején, vagy jelentős fordulatain abban foglalja össze „hirdetni Jerusalemnek az ő utálatosságait“ [1]. Könyvének első fele kizárólag ennek a czélnak szolgál, helylyel-közzel érdekes világot vetve a szerző egyéniségére, s az eszközökre, a melyekkel czélja felé dolgozik. Izraelnek és Judának nemcsak multja csupa bűn, hanem jelene is. Az imént említett allegoria végén [2]) kortársaihoz fordul, szemükre vetve, hogy elődeik nyomdokiban járnak, sőt valósággal egyezséget kötöttek s elhatározták, hogy Jáhvét elhagyják s olyanok lesznek, mint a pogányok. Nem csuda azért, ha borzasztó itélet jön reájuk, mig nem a szent földre egy oly nép gyűlhet össze, a mely magát teljes szívből Jahvénak szenteli s egyedül neki szolgál. — Ennek a mostani népnek kebelében, a mely olyan akar lenni, mint a pogányok, Izrael házának komor őrállója nem lát egyebet, mint bálványozást s pogány szokásokat. Midőn Jojakin száműzetésének 6. évében, a hatodik évnek ötödik napján lélekben Jerusalembe ragadtatik [3]) tanuja lesz ott ama bálványozó szokásoknak, a melyeket vagy a templomban magában, vagy annak közelében űztek. Névszerint négy különböző nemét írja le a bálványimádásnak: egy bálványképnek imádását [4]); különféle állatoknak tiszteletét, a melyeknek képei a templomnak egy titkos kamrájában voltak [5]); a Thammuz siratását [6]) és a napimádást [7]). Az otthon maradtak szívtelen kárörömet éreznek a felett, hogy testvéreik idegenbe hurczoltattak s ők maguk maradtak az ország birtokában. Mindjárt meghivatása után, midőn Tel-Abibben jövendő magatartását illetőleg utasitást nyert [8]) Jerusalem ostromának, elfoglalásának és Izrael száműzetésének jelképies feltüntetése következik [9]). Jerusalem lakóinak egyharmadrésze éhség, egyharmadrésze kard által fog elpusztulni; a többiek szétszóratnak a népek közé [10]). Majd Izrael hegyeinek, Izrael földének hirdeti ugyanezen katastrophát [11]): éhség, kard és döghalál amaz eszközök, a melyekkel Jahve népének bűneit, nevezetesen annak bálványozását megbünteti. Az itélet, mely már az első szózatban [12]) ki lett mondva, a következőben [13]) a jerusalemiak bálványozása s szeretetlensége által igazolva, tovább van részletezve egy újabb szakaszban. [14]) A zsidók nemsokára idegen országba, rabságba fognak költözni; fejedelmük Sidqijja ép úgy fog sötétben távozni, mint Ezékiel; arczát betakarja, hogy az országot ne lássa; Jáhve kifeszíti

---

[1]) 16, 2. 20, 4. 22, 2. — [2]) 20, 30—40. — [3]) 8, 1kk. — [4]) 8, 56. — [5]) 8, 7—12. — [6]) 8, 13—15. — [7]) 8, 16—18. — [8]) 3, 22—27. — [9]) 4, 1—17. — [10]) 5, 1—17. — [11]) 6 és 7. f. — [12]) 4, 1—7, 27. — [13]) 8—11 f. — [14]) 12—19 f.

hálóját ellene, Chaldaeaba viszi őt, a melynek földét meg nem látja, s ott meghal [1]). — Juda lakói a vészjóslatokat hitetlenül fogadják. [2]) A prótéták egynémelyike Izraelnek derült jövendőt hirdet, de ezzel azt bizonyítja, hogy nem Jahve küldötte őket s népük üdve nem fekszik szivükön. [3]) A helyett, hogy Izrael véneinek, a kik hozzá jönnek, kérdéseikre választ adna, hirdeti nekik Jahve itéletét, mely egész Izraelre ki fog terjedni. [4]) Jerusalem két végén elégett szőlővesszőhöz hasonló, mely mint teljesen hasznavehetetlen, elvettetik. [5]) Királya Sidqijja hasonló egy czédrushoz, melyet Jojakhin fogságba vitele után Nebugadnezar ültetett, de mely Aegyptommal hitszegést követett el. Hűtlenségén felháborodva Ezékiel hirdeti neki tervei szerencsétlen kimenetelét, melynek következtében trónt és hazát veszít. [6]) Az egész sorozatot egy Juda fejedelmeire vonatkozó gyászdal zárja be [7]), melyben Juda előbb egy nöstény oroszlán, aztán egy szőlőtő képében van ábrázolva. A hetedik év ötödik hónapjának tizedik napján Izrael véneit, kik tanácskérés végett ismét hozzágyűltek, emlékezteti Izrael bűneire, melyeket Aegyptomban, a pusztán s Kanaanban elkövetett, s ehez csatolja a büntető itélet hirdetését. E büntető itélet hirdetése még inkább előtérbe lép a következő szakaszban: Judeát tüz pusztítja el, Jerusalemet elfoglalják s lakóit kiölik; sorsa Babel királyának symbolikus rajzában van ábrázolva, a ki habozik az iránt, hogy vajjon Jerusalembe, vagy Stmmon földje ellen induljon-e. Izrael tovább is makacskodik, s ezért királyával együtt mély megaláztatást fog szenvedni. [8]) Jerusalemnek, a vérontás városának erkölcstelensége, az iszonyatosságok, melyeket különböző rendű és rangú lakói elkövetnek egy hosszú rajzban van elénk tárva [9]): újra előttünk van Izrael bűneinek jegyzéke. Azon a napon, a melyen Jerusalem ostroma megkezdődött, a kilenczedik év (588. Kr. e.) tizedik hónapjának tizedike a város elestét symbolizálja. A kép, melyet használ, egy tüzhöz állított hússal tele üst; a rajta levő tisztátlanság nem múlik el, habár a tüz hevesen ég s az üst tartalma darabonként elvétetik is. Igy lesz földarabolva Jerusalem is. [10])

Valóban, mindenütt ugyanaz a gondolat: a bűn és a büntetés; hirdetése és rajza komorabb és egyoldalubb, mint Izrael bármely más prófétájáé. Mintha az az Izrael, a melyhez és a melyről Ezékiel szólott, egészen más nép lett volna, mint az, a melyhez kortársa Jeremiás szólott, s a melyet Deuterojesaias azzal vigasztalt, „hogy

[1]) 12, 1—16. — [2]) 12, 17—28. — [3]) 13, 1—23. — [4]) 14, 1—11. [5]) 15 f.
[6]) 17, 1—21. — [7]) 19. — [8]) 21 f. — [9]) 22 f. — [10]) 24, 1—14.

betölt szenvedésének ideje, hogy megbocsáttatott bűne, mert immár *kétszeres* büntetést vőn Jahve kezéből minden bűneiért." [1]) De vajjon nem túloz-e Izrael házának ez őre, midőn népét ennyire elfajultnak és megromlottnak rajzolja, multban és jelenben; és ha igen, miben van e rendkivül szigorú, monoton és ezért igaztalan itéletének forrása? Valóban, ha nem ismernők is Izrael történetét más forrásból, történetírók és próféták műveiből, akkor is lélektanilag valószínütlennek tartanók, hogy annak lefolyása olyan volt, a minőnek azt Ezékiel festi. Egy egész nép, a maga összeségében sohasem istentelen, még kevésbbé annak egymásra következő nemzedékei. De a részletekben sem mentek Ezékiel rajzai a túlhajtottságtól. Ezékiel kortársainak, főleg Jeremiásnak számos szózata maradt ránk, melyek koruk vallási viszonyaival foglalkoznak; de azok egyike sem kelti bennünk azon gondolatot, hogy a királyság korának végén vagy a száműzetés elején a bálványozás oly módon űzetett a zsidók között, a mint azt Ezékiel leírja. Olyan apró részleteket a korabeli bálványozásról, mint a minőket nála olvasunk az állatképek tiszteletéről, a Thammuz siratásáról, a nap imádásról stb. [2]), nem találunk sehol; épp azért meglepnek minket e közlemények. Szintúgy ama bálványozásról, a melyet Izrael előbb Aegyptomban, azután a pusztában, majd a következő nemzedék megint a pusztában űzött, hasonlókép nála találunk legrészletesebb közleményeket, [3]) melyekhez hasonlókat Izrael történetének régebbi íróinál hiába keresünk.

Rajzainak e sötét színezetét érthetővé teszi egyrészt Ezékiel helyzete és egyénisége, másrészt a czél, a melyet könyvével elérni kivánt. Neki már a Jojakhin alatti száműzetés, mely előbb Judaea lakosságának egy részét [4]) s később a még otthon maradtakat sujtotta, [5]) éppúgy, mint számos kegyes kartársainak szemében a próféták, Amos, Hoseas, Mikeas és Jesaias fenyegetéseinek beteljesedése volt; hatalma megnyilatkozása Jahve kérlelhetlen igazságosságának. Ennyi szerencsétlenségnek oka csak sok és sötét bűn lehet; s nem csuda, ha Ezékiel kétszeresen sötéteknek látja és festi e bűnöket, *hiszen ő maga is áldozata azoknak.* Ő, a hivatásán egész lelkével csüggő pap a templom romba dűlésével s Jerusalem elpusztulásával ha nem is mindent, de mindenesetre sokkal többet veszitett, mint honfitársai legtöbbje; nem csak hazáját, nemzeti dicsőségét, hanem egész élethivatását, a vallás gyakorlásának lehetőségét, jogos jövedelmének for-

[1]) Jes. 40, 2. — [2]) 8, 1 kk. — [3]) 20, 5–26. — [4]) 2 Kir. 24, 15. — [5]) 2 Kir. 25, 11. 12.

rását. Ehez járult, hogy őt, kinek a Jojakhim lázadásában semmi tényleges része nem volt, ártatlanul érte a csapás, melylyel a chald despota Juda előkelőit sulytotta. Nem csuda, ha Ezékiel sokkal keserübben itéli meg a viszonyokat, mint mások, a kík kevésbbé érzékeny veszteségeket szenvedtek, mint ő, s ha szózatainak alaphangja nem az, hogy „megbocsáttatott Jerusalemnek bűne s kétszeresen lakolt immár vétkeiért." Ellenkezőleg, ő meg van győződve, hogy a büntetés még csak *félig* következett be. Jahve oly kérlelhetlenül fog igazságosságának szabad folyást engedni, hogy még ha Noé, Ijob és Dániel lenne is a földön, azok is csak saját életüket menthetnék meg igazságukkal.[1] Ez a *szigoruság* a dolgok megitélésében Ezékielnél nemcsak itt, hanem másutt is nyilatkozik, mint jellemének egyik fővonása; s ez magyarázatul is, de mentségéül is szolgál népe vallási és erkölcsi viszonyainak túlkomor színezésében. Leginkább visszatükröződik egyéniségének eme szigora abban a felfogásban, melyet a maga küldetésének nagy felelősségéről alkotott. Feladatát Jahve követbező szavaiban látja kifejezve: „Embernek fia, őrállóul adtalak téged az Izrael házának, hallottad az én számból szavaimat, tanitsad hát őket az én nevemben. Ha én mondándom a hitetlennek: Halállal halsz meg; és te őtet meg nem inted, és nem szólsz neki intvén őt, hogy a bűnös az ő istentelen útjától eltávozzék, hogy éljen: az a bűnös meghal az ő álnokságában, de az ő életét a te kezedből kérem számon. Ha pedig meginted a bűnöst, és meg nem térend az ő bűnéből és az ő istentelen útjáról: az az ő bűnében meghal, de te a te lelkedet megmentetted. És ha elfordul az igaz, az ő igazságától és bűnt cselekszik, és botránkozást vetek eleibe, ő meghal: ha meg nem intetted őtet, az ő bűnében hal meg, és emlékezetbe nem jőnek az ő igazságai, melyeket cselekedett; de az ő életét a te kezedből kérem számon. Ha pedig meginted azt az igazat, hogy ne vétkezzék, és ő nem vétkezendik többé: élvén él, mivelhogy megintetted, és te a te lelkedet megmentetted."[2] Másutt[3] ismét küldetését az őr szemével hasonlítja össze háború idején, s e hasonlatból vonja le kötelességeit, körülbelől ugyanoly szavakban, mint fentebb.

Ha e személyi és egyéni mozzanatokat számításba veszszük, a távolság Ezékiel és kortársai, pl. Jeremiás között azonnal sokkal kisebbnek fog feltünni, mint a minőnek első pillanatra látszik. A könyv első huszonnégy fejezetében folyton előforduló és ismétlődő gondolatnak előterjesztése és sajátos túlhajtása, mely Ezékielt a többi kano-

---

[1] Ez. 14, 12—20. — [2] 3, 17—21; v. ö. 14, 9—11. — [3] 33, 1—9.

nikus prófétáktól annyira megkülönbözteti, nem érthetetlen többé. S a páratlanság és egyetlenség benyomása, melyet Ezékiel könyvének első része is az olvasóra tesz, még inkább oszlik, midőn közelebbi megfigyelésnél kitűnik, hogy megegyezés Ezékiel és kortársai között nem csak az alap-gondolatban, hanem részletekben is van. S az eredetiség, legalább a mi a lényeget illeti, nem Ezékiel részén van. Különösen Jeremiás hatása látszik meg művén. A megegyezés Jeremiásnak a két figés kosárról szóló példázata [1]), Ezékielnek Jeruzsálem tévelyítői ellen intézett beszéde [2]) között félreismerhetlen. Jeremiás a jó és rosz figék által példázza, hogy Jahve egykor a száműzötteket visszahozza hazájukba, ellenben Jeruzsálem és Juda megmaradt lakóit királyukkal együtt szétszórja és megsemmisíti. Ezékiel beszéde a próféták ellen [3]) nem csak czélzatát tekintve, hanem itt-ott kifejezésekben is megegyezik Jeremiás hasontartalmu szózatával a próféták ellen [4]), a kiknek kivált Sidqijja uralkodása alatt nagy befolyásuk volt s kiknek Jeremiás szemükre veti, hogy saját kívánságaikat s okoskodásaikat Jahve szava gyanánt árulják, s megszégyenűlést s pusztúlást hírdet nekik. Az Oholáhról s Oholibahról szóló allegoria szintén Jeremiásra emlékeztet minket, a ki egy helyen [5]) a két testvér, Ephraim és Juda között szintén ilyen összehasonlítást tesz; csakhogy Ezékiel a választott képet következetesen megtartja, s a kidolgozásban jobban a részletekbe megy. [6])

De általában, *a történetnek azon paedagogikai felhasználásában* a melynek példáit a történeti áttekintésekben [8]) látjuk, oly czélból, hogy Jahve kegyelme és Izrael bűnös volta concrét tényekben legyen szemlélhetővé téve és bizonyítva, szintén nem első Izrael irodalmában. Már a Jahvista és Elohista művének egyes irányzatos elbeszéléseiben az első patriarcháról Ábrahámról, Józsefről, Mózesről és Josuáról, látjuk a múlt történetének szabad, bizonyos erkölcsi czél érdekében való feldolgozását [8]); a Deuteronomium szerzője pedig Mózes utolsó intézkedéseit használja fel ugyane czélból. Ezékiel tehát e téren sem áll egyedül; *ő csak tovább megy elődeinél*, s a történetnek gyakorlati, pedagogikai felhasználása érdekében a legerősebb színezést alkalmazza, a mely szigorú és komor jellemének különben is megfelel.

A büntetés után Jahve Izraelt ismét kegyelmébe fogadja és helyreállítja; előbb azonban, részben Izrael újjáteremtetésével kapcsolatban

[1]) Jer. 2. 4. — [2]) Ez. 11. — [3]) Ez. 13. — [4]) Jer. 23, 9–40. — [5]) Jer. 3. — [6]) L. *Smend*, D. Proph. Ezéchiel, XXIV. kk. — [7]) Ez. 16. 20. 23. — [8]) L. A Pentateuch fő alkatrészeinek jellemzéséhez a Theol. Akad. Évk. 1886—7. 29. kk.

Jahve igazságossága meg fog nyilatkozni a pogányokon, Jahve népének s ezért magának Jahvénak ellenségein, s érezni fogják Jahve ostorát: e gondolat teszi Ezékiel könyve második felének tárgyát. Ez a gondolat s illetőleg annak két fele megint nem új; már a legújabb író prófétától, Ámostól [1]) fogva le egészen azon íróig, a kinek szózatát most Jesaias rokonnemü eschatologikus rajza után illesztve találjuk [2]), az egyének s viszonyok szerint módosulva mindeniknél megtaláljuk. Sajátos Ezékielnél megint csak e gondolatok kifejezése, melyben ismét a formának túltengését látjuk.

Jahve igazságossága épp oly szigorúan fog megnyilatkozni a pogány-világ felett, a mint megnyilatkozott volt Izrael felett. Első sorban ama népeken és városokon, a melyekkel Izrael érintkezésben állott: Ammon, Moab, Edom, Philistea, Tyrus, Sidon és Aegyptom fölött. A chaldokat, mint Jahve itéletének végrehajtóit, a kik csak ostor Jahve kezében, nem említi. A hét nép közül a négy elsővel röviden végez. Leghosszasabban időzik Tyrusnál, a mely ellen háromszor emeli fel szavát [3]), és Aegyptomnál; az előbbinek rajzában észrevehető Jesaias hatása. Nem titkolt kárörömmel nézi ama mély megaláztatást, sőt megsemmisülést, mely a tengerek e büszke királynőjét éri, a ki vétkezett Jeruzsálem ellen s örült annak bukásán. Ezért lakolni fog, Izrael istene megbünteti őt. Ezékiel kedvezőtlenül ítéli ugyan meg népét, de egy pillanatig sem inog meg hite Izrael kiválasztásában, sőt éppen azért, mert e hite — Izrael vallásának sarkpontja — oly bizonyos, épp azért állít fel oly szigorú követelményeket Izraellel szemben, s épp azért nem kételkedik azon népek megbüntetésében, a melyek Jahve népe ellen, — s ezzel maga Jahve ellen vétkeztek.

A pogányok fölötti itélet után Izrael jövendőjére vonatkozó nézeteit adja elő. [4]) Népe csüggetegségével szemben hirdeti, hogy Jahve kész a bűnöst, ha megtér megmenteni, de viszont az ő igazságossága megfizet mindenkinek tettei szerint. Eme — hogy úgy mondjuk elvszerü — két kijelentés után a 11. év 10. hónapjának 5. napján [5]) értesül Jeruzsálem elestéről. Eme hír vételéből kiindulva a Judaeaban hátra maradt zsidók ama hiú reménye ellen szól, hogy ők az országot maguk ismét be fogják népesíteni; ellenkezőleg, bűneik miatt őket is itélet éri s Judaea puszta marad [6]). Habár e szózat a száműzöttek között most nem talál is hitelre, egykor fel fogják ismerni

---

[1]) Am. 1. 2. 9, 11—15. — [2]) Jes. 11, 10. kk. — [3]) 26. 27. — és 28, 1—19. [4]) 33—48. — [5]) 33, 21. a Pesittoval a 12 helyett 11 olvasandó. — [6]) 33, 23—29.

annak igazságát s isteni eredetét. [1]) Ez utóbbi nyilatkozat egyszersmind fogalmat nyujt a fogadtatásról, a melyben Ezékiel a száműzötteknél részesült. Erre egy feddő szózat jön Izrael vezetői ellen, kik rosz pásztorok módjára nyájukat elhanyagolják, s a népet vagy magára hagyták, vagy félre vezették. Jahve megkönyörül a szétszórtakon, a pásztorok fölött itéletet tart s helyükre egy második Dávidot állít, a kinek kormánya és uralma alatt népe zavartalan boldogságnak részese leend. Majd a Seir hegye és az ott lakó edomiak ellen fordúl. [2]) Mivel Juda szerencsétlenségén örültek, sőt lakóinak romlásán maguk is közreműködtek, Jahve büntetésül országukat elpusztítja. Szoros összefüggésben van e szózat ama reményekkel, a melyeket Ezékiel Izrael visszatérésére vonatkozólag táplál, s hogy úgy szóljunk, azoknak visszája. Kanaannak, mely most magtalan anya, jelen gyalázata elvétetik. Ellenségeinek megsemmisítése után Izrael megint visszatér reá, megsokasodik, s Jahve oltalma alatt bíztosítva lesz jelen szerencsétlenségének ismétlődésétől. [3]) A visszatérő izraeliták erkölcsileg újjá születnek; Jahve megkönyörül rajtuk, nem azért mintha kiérdemelték volna, hanem tisztán kegyelméből; az ő szelleme által megtisztítva, és megszentelve jövendőben bíztosak lehetnek az ő változatlan kegyelméről. [4])

De vajon lehetséges-é, hogy e nép, mely az élők sorából kitörültetett, ott újra helyet foglaljon s új életet kezdjen? Igen, lehet. A csontok, melyek egy völgyben hevernek s azt betöltik, hússal lesznek felruházva, s Jahve szelleme lelket bocsát beléjük. Ez a kép Izrael feltámadásának képe, egy nép feltámadásáé, a melynek szétszórt tagjai most nem alkotnak népet és nemzetet. [5]) A feltámadott Ephraim és Juda egyesülnek Dávidhoz hasonló királyok kormánya alatt; bűneikből megtérnek s Kanaánban letelepűlnek mint Jahve népe, a ki lakását köztük fogja feltalálni. E Kanaánba visszatért népnek semmi földi erő nem árthat; Jahve oltalmán, a melyben közvetlenül részesülni fog, megtörik minden földi hatalom: ez a Goghoz, Magog földének urához, Ros, Mesekh, és Tubal népek vezéréhez intézett szózat alapgondolata. [6]) Gog megszámlálhatlan tömeg élén Izrael ellen vonul; a győzelem és zsákmány reményében még más kereskedő, portyászó és rabló népek is csatlakoznak hozzá. De mindjárt Kanaánban való megérkezése után Jahve haragja sújtja őt, s egész hatalmával együtt megsemmisíti. A zsákmány, melyben Izrael részesül, megmérhetlen [7]); az elesettek száma,

[1]) 34. f. — [2]) 35. f. [3]) 36, 1—15. — [4]) 36, 16—38. — [5]) 37, 1—14. — [6]) 38. 39. — [7]) 39, 9.

kik mind a földbe temettetnek el, végtelen [1]), s az a benyomás, melyet e rettentő itélet minden népekre tesz, megrendítő [2]) Jahve hatalma, melyet a pogányok Jeruzsálem eleste után kétségbe vontak, nem csak népének helyre állítása által fog bebizonyulni, hanem ama népek megsemmisítése által is, kik az ő örökségét bántani merik.

A mint ezekből láthatni, Ezékiel gondolatai Izrael jövendőjére vonatkozólag ugyanazok, a melyeket más prófétákból ismerünk: hogy Izrael hazájába vissza fog térni, hogy Juda és Ephraim egyesülni fog, hogy a Dávid királysága ismét helyre állíttatik, s Izrael erkölcsileg újjá születik. Még a Kanaánba visszatért Izrael sérthetetlenségének gondolata, a mi a Goghoz intézett beszédnek alapgondolatát képezi, még ez sem oly sajátos, hogy régebbi prófétáknál párhuzamot ne találnánk hozzá. [3]) Sőt éppen e szózatban megtaláljuk a nyomot is, a melyen Ezékiel régibb próféták után indult. Gog támadásában régibb próféták jövendölésének beteljesedését látja. „Nemde te vagy-é az, a kiről szólottam a régi időkben az én szolgáim az Izrael prófétái által, a kik megmondották azokban az időkben, hogy tégedet ő reájok hoztak?“ [4]) Íme magyarázata annak, miért kellett Ezékiel eschatologikus rajzában e mozzanatnak szükségképp meglennie. E tény, melyet ama próféták kilátásba helyeztek, még nem történt meg, *tehát* csak Izraelnek Kanaánba való visszatérése után következhetik be.

Még határozottabban jelentkeznek Ezékiel sajátságai Izrael jövendőjére vonatkozó utolsó szózatában, mely könyvének is utolsó szakaszát teszi [5]), a számüzetés 25. évéből, a Tisri hónap tizedikéről, tehát a babyloni (vagy a hébereknél polgári) új év napjáról. Elrendeli, hogyan kell a nép visszatérése után a templomot, annak előudvarait, kamaráit, szent edényeit stb. elkészíteni; kiknek s mily módon kell az új templomban Jahvét tisztelni; mily viszonyban álljon az ország fejedelme a szentélyhez,s alattvalóihoz; hol legyenek Izrael földének határai; hogy legyen az ország a 12 törzs között felosztva; mi módon épüljön fel a főváros, és hogyan legyen betelepítve. Szóval az új Izrael szervezetének részletes tervét nyújtja.

Ezen a téren Ezékiel kétségtelenül magában áll az összes próféták között; de ez új alkotmány előkészítését szintén megtaláljuk vallása történetében. Az első kisérlet Izrael vallási életének törvény által való szabályozására meg volt a Deuteronomiumban, s Ezékielnek a jövőre vonatkozó intézkedései is a Deutoronomiumon alapulnak. Ő itt is csak tovább halad a már előkészített irányban, egyéniségének

---

1) 39, 11—16. — 2) 39, 21—29. — 3) L. pl. Jes. 11, 10 kk. — 4) 38, 17. — 5) 40—48. f.

határozó sajátságai által indíttatva és vezettetve. Mint egész szívvel-lélekkel pap, kiváló előszeretettel foglalkozik az általa nyújtott tervezetben is a templomi cultussal, a melynek gyakorlatát fájdalommal kell nélkülöznie, a melynek áldozataiban s ünnepélyeiben egykor legfőbb gyönyörét találta, s melyet lehetőleg fényessé tenni s örökre biztosítani óhajt. Azt az egész hagyományt, a melyet ő és paptársai Jeruzsálemből a száműzetés földjére magukkal vittek, följegyzi és rendszerbe foglalja, új részletekkel, magyarázatokkal bővítve.

Valamint itt, úgy egyéb rajzaiban is a köztudatban meglevő elemekben sokszor már csak a költészetben élő régies, sőt mythikus képzetekből indul ki. Hogy Jahve tartózkodási helyét a képzelet számára felfoghatóvá tegye, felhasználja a cherubnak, a viharfelhőnek személyesített képét [1], a melyen Jahve jár. E viharfelhőt, Jahvénak kocsiját villámlás és menydörgés kiséri. A járműnek szerkezete feltünteti Jahve mindenütt jelenvalóságát, fenségét, gyorsaságát.

Szózatainak följegyzése, a mi más prófétáknál az élőszó mellett mellékes volt, *nála fődolog lett*; s ez a körülmény megmagyarázza művének számos sajátságát, melyekre a föntebbiekből még fény nem derül. Ő nem élt azon nép között, a melyhez szózatait intézi, t. i. Juda és Jeruzsálem lakói között. Sokszor számüzött társaihoz fordul ugyan, de legtöbbször az otthon maradottak bűneivel foglalkozik. Ily viszonyok között élőszóval nem hathatott s szükségkép az írás eszközéhez kellett nyulnia. Innen érthető művének egyöntetü jelleme, beszédeinek természetes sorrendje, nyelvének is egyenletes és változatlan volta.

Vallási és theologiai eszméit birálgatni, az utókorra gyakorolt páratlan hatásának okát kutatni nem tartozik e sorok keretébe. Az a kisérlet, hogy az összes vallási élet törvényekkel legyen szabályozva, s minden vallási kötelesség törvényekkel kimerítve, szükségképp magával hozta a felfogásnak bizonyos sekélyességét, a mélységnek hiányát. Leginkább kitűnik ez ott, a hol Ezékiel az erény, vagy a mint ő nevezi igazságosság és bűn következményeiről szól. [2] A Jahve iránti szeretet és hála követelményének helyére a törvények teljesitésének sürgetése lép; a vallásnak lényege e törvények és parancsok iránti tiszteletteljes engedelmesség; s a jövő institutiónak középpontját a szentély képezi, a melyben Jahvénak az általa választott papok — nem a gyülekezet — a közölt *törvények* szerint szolgálnak. A szigoru törvények szerint itélő igazságosság Jahve személyében is háttérbe szorítja a szeretet és ir-

[1]) Zs. 18, 11. 104, 3. — [2]) 18, 2. kk. 20. kk.

galom tulajdonságait, ellenben előtérbe állítja a félelem gerjesztő majestást; a végtelen távolságot, mely közte és az ember között vagyon, s a melyet közvetitő lényeknek kell betölteniök. Az anthropomorphikus vonások eltávolítása által Jahve személye transcendens sphaerába emelkedik, s magasztosabb lesz ugyan, de másrészt kivonúl a világból, s közte és az ember között mély űr támad. Mindennek részletezése nem tartozik e sorok keretébe, valamint annak bírálata sem, hogy könyve, mely az ő sajátos egyéniségét és gondolatait mindenütt egyenletes híven tünteti fel, történeti szempontból mily nagy értékü. Bizonyos, hogy azt a nagy változást, a melyen a héber vallásos gondolkozás Jeruzsálem eleste után átment, semmi más műből nem ismerhetjük meg oly alaposan, mint az övéből. E soroknak czélja csak az volt, hogy rámutassanak ama kapcsolódás pontokra, a melyek Ezékiel s Izrael más irói között tartalom és forma tekintetében vannak; hogy kimutassák, hogy isoláltsága a prófétai irodalomban korántsem oly nagy, mint a minőnek első pillanatra feltűnik; s hogy az általa annyira kedvelt előadás forma Izrael irodalmában már előtte otthonos volt, s hogy Ezékiel e pontban is szorosan csatlakozik a már meglevőhöz, s beleillik a prófétizmus történelmébe.

Pukánszky Béla.

Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak és utazások történetéhez.

— Hazai történetünkre s nemzeti irodalmunkra való vonatkozással. —

Első rész folyt. *)

E fejezet megelőző lapjain Magyarországnak a byzanti birodalommal való első érintkezéseiről tettünk szót, melyet fajunk itt nem tárgyalt régibb érintkezései előznek meg azon időből, midőn őseink még Alaniában, Lebediában s Etelközben tartózkodtak. Emlékeztünk a magyarok első berohanásairól, melyet az új hazából a byzanti birodalomba tettek. A kievi krónika szerint őseink Thraciát gyakran járták meg fegyvereikkel s Macedonián át egész Thessalonikáig hatoltak, így 934-ben, 943-ban, 948-ban. Orosz és besenyő csapatokkal egyesülve 956-ban (mások szerint 958-ban) s 970-ben Konstantinápoly kapui előtt állottak. Említettük, hogy *Zuard* és *Cadusa* (= Kadics), mindketten *Hülek* fiai s Árpáddal közel rokonok, a byzánti birodalomra támadtak s hogy Zuard onnan többé nem tért haza. Béla király névtelen jegyzője a két testvér hadi tetteiről így ír: *Ursoua* (= Orsova) várából követeket küldöttek Árpádhoz azon kérelemmel, hogy engedtessék meg nekiök a byzanti fenhatóság tartományaiba hatolni s Macedoniát a Dunától egész a Fekete-tengerig eltoglalni. Az engedelmet megnyervén, „lovaikon *Wacil* (bolg. *Vasilica*, törökül *Kapudjik* [1]) kapuján túlhaladva Filep király várát (*Philippopolis*, törökül *Filibe*) bevették s aztán az egész területet *Cleopatra* (?) városáig hatalmukba kerítették s ilyeténképen minden tartományt *Durasu* (a régi *Dyrrhachion*, olaszul *Durazzo*, albanul *Dras*) városától kezdve *Rachy* földjéig (= Ráczország, Szerbia, lat. *Rascia*, *Racia*) birtak. Zuardu idegenben házasodott s az a (magyar) nép, mely most *Sobamogera*-nak neveztetik, halála után is byzanti területen maradt". [2]) A *Cleopatra* városnév oly talányt ad

*) Az első közlt. l. 1892, I. füz.

[1]) Βασιλικὴ κλείσούρα, Βουλγαρικὴ κλεῖσις, lat. „claustra Sancti Basilii", „portae sancti Basilii" Canisius Henriknél.

[2]) Ipsi vero ceperunt equitare ultra portam Wacil, et castrum philippi regis ceperunt, deinde totam terram usque ad cleopatram (?) civitatem sibi subiugaverunt. Et sub potestate sua habuerunt totam terram a civitate Durasu usque ad terram rachy. Et Zuardu in eadem terra duxit sibi uxorem, et populus ille, qui nunc dicitur *sobamogera*, mortuo duce Zuard in grecia remansit (Cap. XLV. Mátyás Florián kiadásában.)

fel az olvasónak, a melynek megfejtésére nem vállalkozom. Az id. szövegből látjuk, hogy a Balkánfélsziget népei közt megtelepedett magyarok Durazzotól északkelet felé tanyáztak s alább meglátjuk, hogy a *Wardar* folyó melléke is a magyart uralta (Wardar régi neve *Axios* volt, s e folyóterület a régi Felső-Macedoniához tartozott. W. a *Car-Dagh* nevű hegyből ered s *Uskub* és *Köprili* városok mellett folyva a salonichi tengeröbölbe ömlik.) Krónikairóink, úgy látszik, a Zuardról szóló mondát egy a nép száján élt hún mondával elegyitették, mert *Caducha* Kézai Simon szerint a húnok egyik vezére s *Wela* és *Cuve* testvére volt, kiknek atyját ugyancsak Kézai *Thele*-nek nevezi cap. II, 6. Mátyás F. kiadásában). Nagy Géza egyik régészeti értekezésében a *Sobamogera*-kat Csaba magyarjainak tartja, illetőleg a *Soba* és *Csaba* névalakot azonosnak veszi, eltérőleg azok nézetétől, kik Béla király névtelen jegyzője névmagyarázó etymologiájának hitelt adva, a *soba* elnevezést a magyar *ostoba* szóval azonosítják, mint ezt p. o. Budai Ferencz „Polgári Lexicona"-ban olvassuk.[1] A hún birodalom feloszlása után némely hún csapatok a Balkánfélsziget különböző vidékeiben tüntek fel Dobrudza-tól nyugat felé, így *Emendzur (Eminedzar)* és *Uzindur* a Duna jobb partján Dacia ripensis-ben, a Satagok (*Satagae*) Pannonia déli határán, a kiknek segitségére sietett *Dengizikh* (Dingiz), Attila fia, hogy őket a keleti góthok támadása ellen megvédje (l. Jornandesnél). A dél-pannoniai húnok valószínűlag a velök közelrokon avarok törzseibe olvadtak fel.

Anna Comnena (Alexios császár leánya, szül. 1083-ban, halála éve nem tudatik) Ἀλεξιάς czimü munkájában az atyjának a Normannok ellen folytatott hadjáratáról szólva, az *Achrida* körül lakó magyarokról is emlékezik, kik atyja hadseregében a normannok ellen harczoltak: Οἱ περὶ τὴν Ἀχρίδαν οἰκοῦντες Τοῦρκοι. *Achrida* vagy *Ochrida* (röviditve *Ochri*) déli Illyricum-nak (Illyria) volt egyik jelentékeny városa, melyet az ó korban *Lichnidos*-nak neveztek, a lychniti tó partján. E város területe 130-ban Kr. u. szül. előtt Macedoniához csatoltatott s a római birodalomnak a IV. százévben történt újabb felosztása alkalmából egy *Nova Epirus* nevü külön tartomány része lett. A török birodalom ejalet Rumili-jében egy sangákság kapta meg az *Ochri, Ochrida* nevet, melynek hasonnevű ősrégi fővárosa a bolgár görög keleti érsekség székhelye volt. Ochri sangáksága határos azon Uskub város területével, a mely, mint említettük, a Wardar folyó mellett fekszik, Durazzotól északkeletre, tehát azon területen, a melyen Zuard magyarjai emlittetnek. A Balkánfélsziget magyar telepeseinek püspöke a thessaloniki érsek alatt állott, ez a püspök: ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων ἐπίσκοπος név alatt fordul elő a „Notit. graecor. Episcopat." czimü munkában. L. Codinus (Georg.)

---

1) Nyelvünkben az *ostoba* szó aligha nem a latin *obtusus*-ból romlott s itt is a betük egy oly metathesisét látjuk, mely a latinból vett magyar kölcsön-szavaknál épen nem szokatlan.

Curopalares-nél.[1] Az ezen idézetben előforduló *vardari*-ak a Vardar-folyammenti magyarok, kik a mint fennebb láttuk, Durazzo-tól. mely okmányainkban *Durachium* s *Duratium* alakban fordul elő, Ráczországig terjengtek. Hazai okmányainkban az *Achrida* vagy *Ochrida* város- és területnév nehányszor fordúl elő. így a Wenzel Gusztáv által kiadott „Árpádkori uj Okmánytár" VIII. kötetében egy János nevü achridai érsek említtetik, még a X-dik százév végéről: Joannes archiepisc. de A. 976—1025, — ugyanezen kötetben Theophylactus achridai patriarcháról is történik említés, ki a gondjaira bizott egyházakat okmányilag kimutathatólag egész 1118-ig kormányozta, — s végül ugyanezen kötetben ochridai püspökökről is van szó: Ochridani episcopi.[2] Az említett Theophylaktos, kit *Bulgarus* vagy *Achridensis*-nek neveztek, a XI-ik százév egyik leghiresebb theologusa volt. Krumbacher Károly byzanti irodalomtörténetében következőket ír róla: Th. valószinüleg Konstantinápolyban született s ott a Sophia-templom diaconusa volt, majd VII. Mihály Dukas császár Konstantin nevü fia nevelőjévé tette, utóbb Bulgaria érseke lett, tehát nem patriarcha, mint a hogy az id. okmányban mondatik. A Konstantinápolyhoz szokott férfiu achridai székhelyével soha nem tudott megbékülni s több levelében keservesen panaszkodik az érseksége alá tartozó népek durvaságán és tisztátlanságán. A négy evangelium, Pál levelei, az öt kisebb propheták s más szentirási könyvekről irt commentárai, tanitványához intézett oktatásai, Photioshoz, Cyprusi Gergelyhez s másokhoz intézett levelei alkotják irodalmi munkássága főbb mozzanatait.[3] — A magyarok achridai telepe ép oly kevéssé volt hosszu idejü, mint a többi magyar telep Magyarországon kivül, p. o. Moldvában, Bessarabiában stb. „Ma ennek a podolia és felső bessarabiai magyarságnak — irja Ballagi Aladár a „Magyarság Moldvában" cz. igen érdekes értekezésében — semmi nyoma többé. Délvidéken, a Tiligultól a Szeretig, melynek központi helye még száz esztendővel ezelőtt Csöböresök tiszta magyar mezőváros volt, jobban fenmaradt ugyan a magyarság, de teljes megsemmisülése küszöbön áll, mert azon a vidéken egyetlen erőteljes magyar község sincs többé." „Nemzetünk ethnographiai határa — irja Ballagi A. kissé alább — többé nem a Prut, még a Neszter sem, hanem a közeli Szeret völgye".[4] Ezért irja Kohl a magyarokról, hogy történetök különböző korszakaiban Bosnia, Bulgaria, Szerbia és Oláhország felett uralkodtak a nélkül, hogy ez országok bármelyikében is maradandó s még a jelen időben is fennálló telepeket alapitottak volna.[5].

---

[1]) L. Zeuss G. „Die Deutschen und die Nachbarstämme" (München, 1837.) a 757-dik lapon.

[2]) L. Kovács Nándor: Wenzel Gusztáv Árpádkori uj okmánytárához szerkesztett „Betürendes Névmutató"-ját (Budapest, 1889.)

[3]) L. „Geschichte der byzantinischen Litteratur" (München, 1891), a 191 192-dik lapokon.

[4]) L. a „Földrajzi Közlemények" XVI-dik kötetét (Budapest, 1888.) az 1. és 2 dik lapokon.

[5]) L. „Zeitschrift für vergleichende Erdkunde" II. k. (Magdeburg, 1842.) az első lapon.

Taksony vezér idejében Nicephorus Phocas császárnak (947—972), mint fennebb láttuk, a magyarok gyakori berohanása nem kis nehézségére voltak, ez okon a császár levélben megkérte a bolgár fejedelmet, hogy a Dunán és országán át ne eressze őket; a bolgár fejedelem válaszában arra emlékeztette a császárt, hogy mikor neki volt baja a magyarokkal, a byzanti birodalom császárja meg nem segitette őtet, most tehát a császár kedvéért nem fogja a magyarokkal kötött szövetségét megrontani. Nicephorus a bolgár fejedelem válaszán felettébb megharagudván, az oroszok fejedelmét Svendostlabot ajándékokkal reá birta, hogy a bolgárokat haddal megtámadja, a mit az orosz fejedelem meg is tett. Cedrenus, XI-dik százbeli byzanti iró, a byzantiak rendes szokása szerint a birodalmat nyugtalanitó magyarokat törököknek (Τοῦρκοι) nevezte, Zonaras pedig, aki a XII-dik százévben élt, s azon kor történetére nézt, melylyel itt foglalkozunk, Theophanes, Skylitzes és Psellos munkáit használta fel, a Τοῦρκοι elnevezést az Οὔγγροι-val határozza meg, a név szükebb értelmében, így: τῶν δὲ τούρκων τῶν οὔγγρων δηλαδή, l. Ἐπιτομὴ ἱστορίας czimü munkáját. 958-ban, vagy talán nehány évvel később negyven magyar byzanti fogságba került, ezeket Nicephorus öt évvel később, tehát ha az első évszám helyes, 963-ban, u. m. uralkodása első esztendejében, börtöneikből kiszabaditotta, fényes ruhákba öltöztette s testőreivé tette, a kik aztán Syriában Mohammed követői ellen vele hadakoztak. Ez a hadjárat 963-ban kezdődött s 966-ban ért véget, mikor is Antiochiát Burtzas s Péter vezér egyesülten a császár akarata ellenére bevették. I. Otto német császár (936—974) 968-ban, Taksony magyar vezér uralkodásának 22-dik évében, Luitprandus cremonai püspököt Konstantinápolyba küldötte, hogy fia számára a császártól az uralkodásban néhai elődé VII. Konstantinos egyik leányát megkérje, mely követségnek azonban sikere nem volt, mert Nicephorus a herczegnét nem volt hajlandó az ifjabb Ottohoz nőül adni s a követséget se fogadta úgy, mint a hogy a német császár magas méltósága azt igényelte volna. Luitprandus vagy Liudprand ezen felháborodva, követsége leirásában Nicephorust igyekezik gyalázni, hamisan reá fogva olyanokat, melyekkel nem vádolható. Ezen jelentésében Luitprandus a negyven magyar fogolyról így ir: „quos nunc Nicephorus de custodia eductos pretiosissimisque vestibus ornatos patronos sibi et defensores parauit, secum in Assyrios ducens.“ Katona István e tényről szólva méltán irhatta, hogy a magyarok vitézségének nagy lehetett hire a konstantinápolyi udvarnál, hogy a maga is vitézsége által kitünt Nicephorus császár egy sok veszélylyel járó hadjáratra készülve a magyar foglyokat szabadokká tette s fényes ruhákba öltöztetve testőrei közé vette fel, hogy a syriai hadjárat alatt közvetlen közelében vele küzdjenek. [1]) De nemcsak vitézségöknek lehetett nagy hire, hanem megbizhatóságuknak is. Az id. közleményben a syrek: assyroknak neveztetnek; a nevek

---

[1]) L. „Historia critica primorum Hungariae ducum“ (Pestini, MDCCLXXVIII), a 490 és 491-dik lapon.

ezen felcserélése régi keletü, igy Kappadokia árámi faju népei majd Σύροι-nak, vagy Λευκόσυροι-nak, majd Ἀσσύριοι-nak mondatnak; a középkori latin irók már éppen gyakran tévesztik össze a két elnevezést. Luitprand püspök gyülölködő természetéről „Antapodosis“ (ἀνταπόδοσις) czimü munkájának nem egy helye tanuskodik s bizonyit, sőt maga a munka czime sem valami békés hangzásu, mert hiszen *antapodosis* a görögben visszatorlást jelent.

Emlitettem, hogy első királyunk, dicső emlékü István, Jeruzsálemben monostort alapitott. – A predikátorok rendje magyarországí történetéről egy terjedelmes munka jelent meg Bécsben 1637-ben, ebben egy budai születésü hittéritőről van emlités, ki sokak előtt ismeretlen, pedig méltó, hogy élete szentségeért emlittessék. E férfiut Escandeli Máténak hitták, ki miután Jeruzsálemben, a Sion hegyvonal meredek szirtjei közt, több éven át mint remete élt, elébb Indiába s onnan Chinába utazott, hol öt halottat feltámasztva s más egyéb csodákat téve maga iránt oly bizalmat ébresztett a lakósok lelkében, hogy sokat közülök a keresztény hitre térithetett. Végezetre Escandelit a sinai tévtanok papjai szörnyü halállal megölték s ilyeténképen a mártiromság dicsőségének részese lett. Igy irja ezt Jarricus Péter jezsuita-rendbeli pap, Xavier Ferenczre és más rendtársakra hivatkozva, kik az általa előadottakat Chinában olyanoktól hallották, a kiknek ősei egykoron a magyar Escandelitól kapták a keresztséget.[1] A portugalliai jezsuitáknak még egy régi nyomtatásu könyv is előmutattatott, a melyből mindezek világosan meglátszottak. Jarricus Péter Toulouseban született, a Bordeauxi egyetemen theologiát s bölcsészetet adott elő s 51 éves korában 1616-ban meghalt. Az a könyv, a melyet idézett munkájában emlit, valamely sinai nyomtatvány lehet, mely még a XIV. százév második felében jelent meg, mert azt irja, hogy 240 év előtt bocsáttatott közre. Erről az Escandeliről a régi magyar pálos rendü szerzetesek közt az a vélemény volt elterjedve, hogy I. István magyar király kortársa lett volna.[2]

Az idézett könyv latin czime: „De Rebus Hungaricae Provinciae Ordinis Praedicatorum“ s a belőle közölt hely a könyv 20-dik lapján az eredetiben igy hangzik: „Non silendus tamen vir non adeò cognitus, at Sanctitate eximius, Matthaeus Escandelius, Buda Hungariae Urbe oriundus, qui postquàm ad annos aliquot juxta Hierosymam in monte Sion anachoretam egisset, ad Indos emigrans, inde per Regnum Sinarum ad Chinae regionem quandam penetrauit, ubi quinque hominibus à morte revocatis, aliisq: patratis miraculis, Sinarum multos Christo peperit: tandem verò à Bonzijs, ob fidem, quam praedicabat, neci datus, illustre martyrium consummauit. Ita scribit Petrus Jarricus Soc. Jesu, ex narratione Chinensium, qui ab ijs, qui ipsius Matthaei opera Christi fidem edocti fuerant, ducere se origine asserebant: idq: ex libro.

[1]) Petrus Jarr. l. II. thes. rer. indic. a 672-dik lapon.
[2]) Erről alább bővebben lesz szó.

240. ab hinc circiter excuso, eius rei testimonium perhibente Lusitanis quibusdam ad oculum demonstrabant."

A magyar monasteriologia egy másik becses forrásmunkájában, mely huszonhat évvel később jelent meg Bécsben, mint a prédikátorok rendjének fennebb idézett története, s következő czimet visel: „Fragmen panis Corvi Protoeremitici stb." (Viennae, M. DC. LXIII.)[1]) *Escandeli* dicső emlékü első királyunk sz. István kortársának mondatik.

Érdekesnek tartom az id. munka erre vonatkozó szövegét ide kiírni, a mely igy szól: „Eodem nedùm saeculo, sed et anno, nisi quòd in remotis Orientis regionibus (tehát remete Benczével egyidejüleg: Benedictus Eremita discipulus Zoërardi à latronibus jugulatur), Eremum Paulinam illustravit Matthaeus Escandeli natione Hungarus, civis Budensis, Regni Apostolici summa gloria, cujus gesta alteri, quàm huic nostro orbi, notiora sunt. Hic post accensum sub Stephano primo Rege Hungariae Evangelii lumen cum ardore fidei plurimorum religio se non contineret, singulari desiderio invisendae Palestinae accensus, Hierosolymam abiit. Cùmq; omnia loca vestigiis signata Redemptoris adorasset, amore solitudinis captus, in recessus montis Syon sese abdidit, et Eremitico, quod ipse anteà fortè in Hungaria exercuerat, per aliqùot annos vacauit, instituto.

Morabantur per id temporis in Hungariae desertis, plures Eremitici nominis viri, qui auditâ Escandelii gentilis sui famâ, Hierosolymam abeuntes, ejus sub tyrocinio Eremiticae vitae jura ac sanctiones percipiebant. Post gloriosum verò B. Escandelii agonem, aliis aliisq; ex Hungaria eò proficiscentibus, ubi ad annum 1215. vitam Eremiticam in Coenobiticam transiisse intellexissent, et ipsi Gentilium suorum exemplo relictis antris et specubus, sociali vitae manus dederunt, amploq; Coenolio, nisi quod jam antiquitate in ruinam prono, inclusi, Coenobiticam professi sunt. Quod ne alicui incredibile videatur, et fabulosae metamorphosi Sociorum Ulyssis simile, adduco in testem fide dignum Dominum Joannem Zualardum[2]) Equitem sanctissimi Sepulchri, in libro suae peregrinationis Hierosolymitanae anno 1587 edito folio 246., qui post descriptionem montis Thabor (hegy Galileában), et trium Tabernaculorum, Salvatoris, Moysis et Eliae, Italico Idiomate haec subjungit: *Fuit etiam magna Ecclesia fabricata per S. Helenam, cum uno Monasterio benè dotato à Serenissimo Rege Hungariae* (l. alább), *quod inhabitabat magna multitudo Monachorum Hungarorum, Ord. S. Pauli primi Eremitae.* Videtur autem Rex ille fuisse Andreas secundus (meghalt 1235-ben), dictus ideò Hierosolymitanus, quòd in terra sancta adversùs Babyloniorum Sultanum (*Sajaddîn*) gloriosas victoriae palmas saepiùs retulerit, innuente hoc Stephano Verbeveio (nyomdahiba *Verbercio* helyett, l. a Tripart. 2-dik része 14-dik tit.) his verbis: *Hujus Andreae privilegium in monte Thabor, ubi Dominus et Salvator noster transfiguratus fuerat, supèr quaedam possessionaria collatione emanatum et confectum habetur in Comitatu Hontensi.*

---

1) Ez a könyv a magyar pálosok rendjének történetét foglalja magában.

2) Zuallardus, Ath város praetora Hennegauban, egy másik könyvébe Ath vagy Aeth város leirását adja következő czim alatt: „Descriptio urbis Athensis."

Sed nos finitâ parenthesi ad Escandelium redeamus: Hic ubi in montis praedicti recessibus aliquot annos exegisset, intereà Deo plenus, urgebatur charitate subveniendi illis, qui in tenebris infidelitatis coecutiunt, votoq; concepto, Evangelii propagandi causâ ad Indos contendit, nec longo minùs quam laborioso terrâ, mariq; circunflexo, in Sinarum Regnum penetravit. Hic Dei regnum instauraturus, vitae sanctitate, praedicationis efficaciâ, et miraculorum multitudine plurimos convertit, adeoque altè radicem fidei in illorum animis egit, ut nulla eam deinceps evellere potuerit superstitio. Inter innumera miracula, quinque mortuos ad vitam revocavit. Cùmq; majori in dies corruscaret sanctitatis famâ, eòq; plures depressâ à se Bonziorum superstitione, lucrifaceret, insidiis eorundem appetitus, ac tandem circumventus, lanceis confossus, illustri martyrio vitae coronidem imposuit. Ejus memoriam etiamnum Incolae, praeclarâ religionis ab eo traditae confessione venerantur, quemadmodum Lucena [1]) (lib. 10. c. 24) et Petrus Jarricus (lib. 4. cap. 6) uterq; Societ. *Jesu*, in suis Indiae Orientalis historys, constanti Lusitanorum fide scriptis edidêre. Nempè cùm ex his captivi quidam à Sinensibus abducerentur et in interiora Regni penetrassent, conspexisse eos ad oppidum quoddam erectam è lapide crucem, quam debitâ veneratione prostrati adorârunt, quod cùm animadvertissent incolae, et ipsi protinus in genua sese demittentes crucem pari religione coluerunt, et osculati sunt, captivosq; Lusitanos in oppidum deduxerunt, et eximiâ charitate necessaria vitae subministrârunt. Quibus ad invicem jucunde de fidei sibi traditae initiis fabulantibus, liber prolatus est patrio typo (sinai nyomtatás) exaratus (ducentorum annorum vetustatem is superabat), in quo luculentèr articuli fidei, à dicto B. Matthaeo traditi legebantur, cui soli post Deum religionis suae auspicia referebant in acceptis. Ex quibus facilè quivis agnoscere potest, quantùm inde Sanctitatis in Ecclesiam, quantùm inde redundet honoris in Apostolicum Regnum Hungariae, protulisse nimirùm circà religionis primordia ejusmodi Virum, ac simul Anachoretam Hungarum, qui viris Apostolicis, diversis temporibus in Regna Sinarum penetrantibus, [2]) non minimo intervallo temporis successit, et extinctum Evangelii lumen post diuturnam praedicationem, sanguine etiam fuso resuscitavit: ut non immerito laus ejus in Orthodoxa Ecclesia, sed et in Regno Hungariae, maximè verò in nostro Ordine Protoeremitico, solemni commemoratione, aeternum celebrari deberet.“ Ezeket olvassuk az Eggerer szerkesztette „Fragmen Panis Corvi stb.“ 57—59 lapjain.

Ezen Escandeliről szóló közlemény elején szó van Zoerard-ról

[1]) Lucena József jezsuita, szül. Trancoso-ban Portugalliában, Evora-ban az Aristotelesi bölcsészetet tanitotta s a nagyhirü jezsuita hittéritő Xavier Ferencz életét tiz kötetre terjedő munkában irta meg. Meghalt 1600-ban Lissabonban.

[2]) Nestorianus keresztény hittéritők már a VIII-dik százév első negyedében érsekségeket alapitottak Heráiban, Samarkandban, Chinában s ugy látszik, hogy hittéritő munkájok Kelet-Ázsiában a VII. százév elején kezdődött, a mikor is Kasgar városából indultak ki e felekezetnek a sinai birodalom tartományaiba menő hittéritői. l. Vámbéry A. „Uigurische Sprachmonumente stb.“ (Innsbruck, 1870), a 15-dik lapon.

s tanitványáról remete Beneczéről. Maurus pécsi püspök I. István király idejében „Vita SS. Zoerardi seu Andreae Confessoris et Benedicti Martyris“ czimü munkájában azt irja Zoerard-ról, kit még mint gyermek látott, hogy Lengyelországból jött s mielőtt Fileptől, a Nyitra vidékén levő zobori monostor apátjától, szerzetesi ruhába öltöztetett volna, Andrásnak neveztetett.[1] A közölt szöveg szerint a magyar pálos legenda Zoerard és Beneze szerzetesek kortársává avatta fel a pálos szerzetbeli Escandelit, tehát életét I. István királyunk uralkodása idejére teszi. Különösnek tetszhetik, hogy mig Lucena († 1600-ban) s Jarricus Péter († 1616-ban) egy sinai könyvre hivatkozva, Escandeli hittéritői müködését a XIV-dik száz évbe helyezik, az 1663-ban megjelent „Fragmen Panis Corvi stb.“ szerzője sokkal régibb időkre megy vissza s azoknál határozottabban körvonalozza Escandeli korát s egy másik hires jezsuita, Athanasius Kircherus, a ki Lucena halála után két évvel később született s 1680-ban halt meg, „China illustrata“ czimü könyvében már azt is tudja, hogy Escandeli Chinában 1009 körül terjesztette az Ur igéjét s szenvedett mártiromságot s Czvittinger Dávid ezen adatot „Specimen Hungariae Literatae“ (megj. 1711-ben) cz. munkájában minden megjegyzés nélkül elfogadta, a min nincs miért csodálkoznunk, mert helyesen irhatta felőle Toldy Ferencz „A buzgó Czvittinger Dávid a hazai tudósok élteit irta össze szótári rendben több hazafiui gondossággal, mint kritikával stb.“ Ha ez az adat állna, akkor Escandelinek tekintettel azon sok esztendőre, melyeket Indiában s Palaestinában töltött, még Géza vezér idejében (megh. 997-ben), kellett volna Magyarországból kiszármaznia. A legendák terén éppen nem szokatlan jelenség, hogy valamely legendának későbbi változati fokán az illető tény nemcsak részletesebben, de határozottabb, szabatosabb alakban beszéltetik el, mint azelőtt, igy látjuk ezt az Escandeli Mátéról szóló legendában is. Escandeli I. István kortársa nem lehetett, még pedig következő okokból nem: 1. mert a jezsuita irók, kikre a magyar pálosok is hivatkoznak, élete esztendeit a XIV. százévnél régibb korra nem teszik; 2. mert, mint Budai Ferencz helyesen jegyezte meg, sz. István idejében, a maga hazájában is elég aratásra való gabonát kaphatott volna Escandeli, ha ugyan akkor élt volna; 3. I. István király, a ki a velenczei születésü Gellértet sem bocsátotta ki országából, midőn az Magyarországon keresztül igyekezett Jeruzsalem felé s Maurus pécsi püspöknek s Anastasius pécsváradi apáturnak, a kik uti szándékáról értesitették s jó papi embernek lenni mondották, azt mondotta „vajjon nem lesz-e Isten papja, ha velünk marad is s hol kaphat az Istennek szolgálatjára jobb alkalmatosságot, mint nálunk? őt el ne bocsássátok“,[2] bizonyára a nyitravidéki remetét, Escandelit, sem eresztette volna el magától; 4. budai polgárról I. István király idejében szó nem volt; 5. az ilyennemü elnevezés, mint Escandeli Máté, ha ugyan Escan-

1) L. Endlichernél, a 134 s kk. lapokon.
2) L. Budai Ferencznél a Gellért név alatt.

deli vezeték név gyanánt szerepelt volna, mint Budai F. is megjegyezte, sz. István idejében a magyaroknál még nem volt; 6. ha Escandeli csakugyan pálos volt és ebben nincs okunk kételkedni, akkor a XIII. százév közepénél régibb időben nem élhetett, mert hazánkban Eusebius volt a pálos-rend első provincialisa s a rend szabályait ő erősittette meg IV. Urban pápa által, erre közvetitőül Aquinoi Tamást kérve meg († 1274-ben). Ez az Eusebius Esztergomban született s az esztergomi káptalan tagja volt, utóbb Vancsai esztergomi érsek engedelmével a pilisi magányba vonult, hol egy három nyilásu barlang szolgált neki s társainak lakásul, később egy kis templomot épittetett a barlang közelébe, majd a sz. keresztről (*de s. Cruce*) elnevezett templom mellé egy zárdát, a hol egy viszontagságos élet után 1270 jan. 20-dikán elhunyt [1]) Remeték hazánkban nem hiányoztak a kereszténység elterjedésének kezdete óta, de a pálos rend szabálya nem régibb a XIII-dik százév közepénél. Escandeli Máté nem sz. István, hanem Zsigmond király és császár kortársa, mint a hogy ezt alább látni fogjuk.

Gr. Kuun Géza.

---

[7]) L. „Fragmen Panis Corvi". — Ferrarius „De reb Ord. Praed." a 475-dik lapon.

„A kolozsvári unitárius collegiumbeli olvasó társaság irodalmi mozgalmai 1839-ben s Kriza János a censura itélő széke előtt“ *)

Ötvenhárom éve mult annak, a mit elbeszélleni akarok. Kissé félek is hozzá kezdeni, mert a jelenkor nemzedéke, mely mindenben góz- és villanyerővel halad, annyira el van foglalva nem a jövővel, mert azt, Berzsenyivel szólva, az Istenség vezető kezére bizta, hanem — a' mával, hogy kételkednem kell a felett: vajjon a t. közönségnek lesz-é elég béketürése arra, hogy egy ötven évet meghaladó multnak fátyolát pár perczre fellebbentsem. De bátorságot önt belém a Kriza neve, melyet a jövő százakban is ismerni fog a magyar irodalom.

Az esemény 1839-ben történt, tehát akkor, a midőn még teljes virágjába fennállott az a társadalmi vagy államéleti szörnyeteg, melynek Censura volt a neve. Ennek feladata volt még csirájában megfojtani a lelkismeret, s igy a gondolkozás szabadságát, vagy ha a gondolat még is megszületett, sőt tán e gondolatban a szabadsági vágy, vagy érzés kifejezésre is jutott, azt elrejteni a napvilág elől, nehogy az az olvasó, vagy gondolkodni tudó közönség elé jusson, s hason érzelmeket és gondolatokat keltsen, mert a szabad gondolat olyan, mint a mesebeli sárkány, ha egyik fejét levágják, kettő-három nő helyette. Az eszméknek az akkori állam előtt iszonyatos és rémséges keletkezését és szaporodását pedig úgy előzték meg, hogy ha például, egy tanár, egy tudós, akár kivált ha egy politikai eszmékkel foglalkozó államférfi egy művet írt, s azt nyomda útján közzé akarta tenni, azt az országosan felállítva volt ugynevezett „könyvvizsgáló bizottság“-hoz kellett benyujtania, előleges vizsgálatra, mely alkalommal megbirálták: ha vajjon azon műnek vagy könyvnek nincs-é valamely szabadsági iránya, íze vagy lehellete? a mit az államrendőrség szellemi pestisnek s veszedelmes ragadó nyavalyának tekintett. Nincs-é azon műben valamely történeti esemény úgy előadva, hogy abból az olvasó s különösen a tanuló ifjuság megízelinthesse a szabad eszmék éden-kerti tiltott gyümölcsét; mert azokat terjeszteni tiltva volt éppen úgy, mint mérges növényeket árulni a piaczon: melyek közül az utóbbi a jámbor adófizetőknek physikai életét oltotta volna ki, apasztva azok számát, az előbbi

---

*) Felolvastatott a Dávid F. egyletben.

pedig azok szellemi életét, illetve engedelmességi hajlamát s békés alattvalói érzületét támadta volna meg. Azért nevezem jámbor adófizetőknek, mert a rendőri hatalom szemei előtt az alattvalók legfőbb virtussát, s kiváló tulajdonságát az adófizetés és engedelmesség képezte.

Egy ily szárító tüzen át lehetett aztán az illető műnek a nyomdába jutni, vagy az örök semmiségbe, ha a könyvvizsgálók itélete szerint veszélyes lett volna a művet a közönség elébe tálalni.

Egyszer-egyszer, minden rendőri lelkiismeretség ellenére is, megtörtént, hogy a könyvvizsgálók némelyike oly művet is keresztül bocsátott a rostán, a melyet a felsőbb rendőri közegek igen liberalis vagyis szabad szellemben irottaknak találtak. Ez oly rémitő baj volt előttük, melyen okvetetlen segíteni kellett, nehogy az ily műből kipárolgó szabadsági miasmák megvesztegessék a levegőt. Az ily műveket aztán tiltott könyveknek hirdették ki, s terjedésöket a legéberebb rendőri figyelemmel meggátolni törekedtek. Ilyenek voltak többek közt azon időben a Farkas Sándor „éjszak-ámerikai utazása“ és Szilágyi Ferencz Kliojának 1-ső és 2-ik kötete. E tilalom által e könyvek még kapósabbakká váltak ugyan, de erről már a rendőrség se tehetett; mert a tilalomnak mindig e volt a természete és következménye, elkezdve az éden-kerti élet első mozzanatától le a mai korig, a mi is arra mutat, hogy az emberi nem azon tulajdonsága, hogy a tiltott dolgot keresi, nem a mai fejlettebb kor vívmánya, hanem létezett, még mielőtt a lőport vagy az írást feltalálták, akár Amerikát felfedezték volna.

A nyomdák természetesen szintén utasítva, sőt kötelezve voltak, hogy semminemü nyomtatványt, lenyomatás végett szigorú büntetés alatt el ne fogadjanak, melyekre az illetékes könyvvizsgáló az „imprimaturt“ vagy magyarul monva a kinyomathatási engedélyt sajátkazüleg rá nem vezette, a mi aztán a könyv elejére felillesztetett, tenubizonyságául annak, hogy e műben foglalt eszmék az államrendőrség népboldogitó eszméinek megfelelnek, és kiállották a rendőrségi keresztség szentelt vizét vagy izzó tüzét.

A mi pedig az eszméknek és gondolatoknak szóval vagy beszéd utján való terjesztését illette, az akkori állam ezt is megrendszabályozta oly módon, a mint az a Censura czéljainak megfelelt.

Gyűléseket nyilvánosan vagy nem lehetett, vagy csak kormánybiztosok nyilvános vagy titkos ellenőrzése mellett lehetett tartani; a megyei vagy más törvényhatósági gyűléseken, melyeket hébe-korba mégis meg kellett tartani, a törvényes állású főispánok helyett kinevezett és alkalmazott úgynevezett administratorok vitték a gondolatok ellenőrzése kötelességét.

Ha pedig akadtak bátor férfiak, a kik e szemmel látható s minden lépten-nyomon érezhető Árgus-szemű rendőrhatalommal szembe is egy-egy megyei vagy más nyilvános gyűlésen szabadon kimondták, a mi szivükön feküdt, s különösen az akkor nagy szerepet játszott sérelmeket nagyobb hévvel emlegették fel, s megszüntetésökért hangosabb és bátrabb szót emeltek, mint közcsendháborítók vagy felség

sértők bűnfenyítő perbe fogattak, s szigoruan elitéltettek. Ily úton váltak statusfoglyokká báró Wesselényi Miklós, később Kossuth Lajos, s őt megelőzőleg a csak közelebbről elhalt Lovasy.

E korban tehát, tartózkodás nélkül szólva, ha nem is fejével, mint régebben, de az élet egyik legdrágább kincsével, szabadságával játszott, a ki szive erősebb dobbanásait s a haza iránt táplált óhajtásait önmagában elrejteni, vagy megfékezni nem tudta, a mi természetesen nagy lelki küzdelembe került.

E lelki helyzetet, s általában a politikai szónokok azon korbeli állapotát igen szépen és találóan jellemzi Sárosynak a 40-es évek hires lantosának szép dala:

Athaeneum 1839. 21. sz.

A szónok:

Hevülve küzdő férfiak között
Egy néma szónok áll,
Nyilt homlokán sötétlik ifju gond
Égő fájdalminál.

Szavát az üldözött jogok felett
Gyakran emelte már,
S beszéd előtt mégis miért remeg?
Az arcz tagadja bár:

Láttál-é ősz hajóst, ki kincsekért
Már annyit utazék?
S ha tengeren viharnak induland
Szivét nem üli bék.

Örvény felett leseng az éji rém
Vagy Sirén álkodik,
Azért előbb keresztet vet magán
Remeg, fohászkodik.

Ilyen volt a Metternich-féle rendőrállam, melynek vonásait azonban nem Criminatio céljából említettem fel, mert hiszen az ujabb politikai helyzet a régi sebekre irt hozott s ezek emlékére hazai történetünk legújabb fényes időszaka fátyolt vetett, — hanem csak az akkori politikai helyzet illustrálására, mint történeti tényeket, hoztam elő.

És csodálatos, hogy ezen kémrendszer még 1839-ben is oly szilárdul fennállott, pedig már akkor, sőt évekkel azelőtt észrevehette a figyelmes vizsgáló, hogy a szabadság hajnala, ha nem is viradni, de derengeni kezdett, még pedig nemcsak Magyarországon, hanem Európaszerte szinte mindenütt, a hol a szabadság békókba volt verve, s az 1820-tól 1830-ig felmerült politikai szabadsági küzdelmek elég intő például szolgálhattak az állam sorsát intézőknek arra, hogy az elfojtott lélekzetnek és gondolat-szabadságnak legalább egy kis szellentyü nyittassék.

Magyarországon az 1825-ik évvel kezdődött azon nevezetes 25 év, melynek történetét a nagy nevü Horváth Mihály meleg hazafi érzéssel, de egyszersmind töréneti hűséggel megírta, s a melly időköz alatt a magyar nemzet állami életének benső reformeszméi, s az alkotmányos élet utáni aspiratioknak időről-időre hatalmasabb nyilvánulásai mind nagyobb-nagyobb mérvet öltöttek, míg e nemes törekvéseket 1848. martius 15-ike oly dicső fénynyel és sikerrel betetőzte.

De más országokban is nagy horderejű politikai események és változások történtek, mellyek egytől-egyig az emberiségtől elvitat-

hatlan polgári szabadság és szellemi függetlenség utáni vágy és szomj kiolthatatlan forrásaiból eredtek.

Ez időszakra esik a görögök elkeseredett szabadságharcza a törökök ellen, mely azon fényes sikkerrel végződött, hogy a drinápolyi s későbbi londoni békekötés alapján 1829-ben Görögország a török igától függetlenné tétetett.

E szép eredménynyel folytatott szabadsági törekvést nem sokára az 1830-ki juliusi franczia forradalom követte. E szabadságharcz magasztos jelenetei közül minket, mint akkor ifjakat leginkább érdekelt azon hőslelkű franczia ifju, ki egy franczia csapat előtt lobogtatván a szabadság zászlóját, életét hozta áldozatul a haza szent ügyének az árcoli hídon, mellynek az ő vérkeresztsége adta e nevet.

S ha e forradalom egyes történeti eseményeit tovább kutatom, megtalálom azon történeti tényt is, hogy X. Károly franczia király 1830. jul. 26-án kibocsátott alkotmánysértő rendelete egyik pontjában a Censurát visszaállítván, e rendszabály alig néhány napig tarthatta fenn magát, mert Lajos Filep, ki az elkergetett X-ik Károly helyébe lépett, kormányzatát azzal kezdte, hogy a Censurát eltörölte, aug. 7-én, tehát 8 nap mulva, már kimondván, hogy Francziaországban a Censura soha többé be nem hozathatik.

E világra szóló eseményekkel éppen egykorú az 1830-ki lengyel forradalom, mellynek végczélja, a mint közönségesen tudva van, Lengyelország felszabadítása volt. E szabadsági törekvés magasztos jelenetei hazánk határaitól nem messze, a tulajdonképeni Lengyelország határai közt játszódtak le, s a hazai rendőrség annál inkább elkövetett mindent, hogy a harcz eseményeiből akár sajtó, akár közlekedés útján minél kevesebb szivároghasson be hazánkba. De ez elzárkozásnak is csak az az eredménye lett, a mit a tilalom érzése és tudata szokott az ember lelki világában felébreszteni, — a mely már Éva anyánkat is a paradicsomkerti alma megízlelésére ösztönözte, a melly ténye pedig az emberiségre nézve oly végzetessé vált. Alig volt egy jelentékenyebb mozzanata az ez érdekben vívott csatáknak, melyről Magyarhon lakossága ne értesült volna. S hozzá tehetem, alig lehet képzelni bármely nagy világi mozgalmat, mely rokonszenvesebb érzelmeket ébresztett volna hazánkban. És kivált a hazai ifjuság sovár figyelemmel és a szerencsés siker buzgó óhajtásával kisérte e hazafi törekvések egyes jeleneteit. A lengyel forradalom hősei és akkori hadvezérei: *Chlopiczky, Skrzyneczky*, Dverniczky-Dembinszky csaknem imádás tárgyai voltak a hazai ifjuság előtt. A gyermekek s a növendék ifjak a Chlopiczky négyszögű sapkát kezdték viselni, melyért, hogy megszerezhessék, sírva-ríva könyörögtek szüléiknek. A tanuló gyermekek legkedvesebb játéka a lengyelesdi volt, mellyben két csapatra, ugyanis muszka és lengyel táborra oszolva birakoztak ököllel, sőt vékonyabb botokkal is, nem ritkán véres nyomokat hagyva egymáson. Ily ingerült csatározás nem egyszer folyt le főoskolánk udvarán is, mellynél feltűnő volt, hogy minden gyermek a lengyel csapathoz kivánkozott, míg a muszka részhez csak

nagy rábeszélés és legtöbbször erőszak utján lehetett játékosokat kapni, ez utóbbiak azonban elégtétel gyanánt a játék végén rendesen jól eldöngették saját vezéröket, Diebitset, a muszka hadvezérét képzelvén benne. Az érettebb ifjuság pedig lengyel csata-dalokkal mulatott, melyeket nem tudni, szégyennek tartatott.

A mint pedig a lengyelekre nézve végzetes osztrolenkai csata hiréről értesült az ifjúság, — bőszen tombolt és kesergett e buzgó és jogos hazafias törekvés gyászos meghiúsultán.

Ily sok oldalról lőn, ha bár csak titkos és közvetitett útakon is a szabadság érzete hazánkban fejlesztve és ápolva, és e helyzetben csoda-e, ha a magyar „Szózat“ és „Hymnus“, melyek szintén e korszak szülöttei, és a költőnek azon jóslata: „még jöni fog, ha jöni kell egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez száz ezrek ajakán“ az ifjúság mindennapi imájává, második „Miatyánkjává vált?

Ilyetén lelki állapotban könnyen elképzelhető, hogy a Censurát minő rémnek s utálatos institutiónak tekintette az ifjúság? De általában nem csak az ifjúság, hanem az egész értelmi világ ily színben látta a szabad gondolkodás és értelem-fejlődés e nagy ellenségét. De tűrni kellett, míg a megváltás órája megérkezik, a mi meg is jött 1848. martius 15-én, mikor az örömittas nép a szabad gondolkodás egyik áldozatát Sztáncsics Mihályt budavári börtönéből kiszabadította, s vállain körül hordozva a városon, örömittason hirdette: Vége a Censurának, felviradt a Sajtó-szabadság napja!

De a múltnak e részint ijesztő, részint magasztos emlékei tán igen is meszsze ragadtak feladatom egyenes czéljától. Úgy jártam, mint az ó kornak egy kis városa, melyben a lakósok igen szerény kis házakat, de szörnyű nagy kapukat építettek, a mi egy akkori satyrikusnak azon élczet adta a szájába: Te város, zárd be nagy kapuidat, nehogy a kis házak kifussanak rajtok. Így én is. Az előre bocsátott történeti adatok s hozzájok fűződő emlékek hoszszúra nyúlt elbeszélésével igen nagy körrajzot és alapot kerítettem azon talán kicsiny, de nézetem szerint nem érdektelen történetkének, melyet elbeszélni akarok. Tragikomoediának is nevezhetném, mert az akkori államrendszer sötét és szomorú színei közé csaknem tréfáson vegyül e kis esemény, melynek tárgyára visszatérek, előre bocsátván, hogy e darabban hárman szerepeltünk: Kriza János a nagy költő, s a szabadság fenkelt dalnoka, mint író; a Censor vagy a könyvvizsgáló, mint az akkori rendőri állam képviselője; és én, mint a főoskolai olvasó társaság megbizottja, illetőleg a „Remény“ zsebkönyv kezelő szerkesztője, Kriza az elbiráló szerkesztő lévén.

A Kolozsvári Unitárium Collegiumbeli olvasó társaság (mai nevén Önképző Kör) az 1833-ik évben történt megalakulása után nem sokára egy, s később egy másik szépirodalmi lapot indított meg saját tagjai számára.

E társaságnak 1838 febr. 21-én tartott ülésében egyik kiválóan buzgó tagja, s ez ifjúsági lapok egyik jelesebb munkatársa a ma is élő id. Csongvay Károly indítványára elhatározta, hogy az

említett ifjúsági lapokban, a társaság tagjai által írva időszerint megjelent jelesebb költői művek szedessenek össze, s a még a társaság tagjai által időközben írandókkal együtt egybegyűjtve egy „Remény" nevű zsebkönyvbe adassanak nyomtatás alá, és e munkácska az oskolai ifjúság ily irányú törekvésének szerény zsengéje gyanánt mutattassék be hitfeleinknek.

E művek kiválasztására, illetőleg a még irandók megbirálására a társaság Kriza János akkori kolozsvári lelkészt, mint az egylet kiváló barátját s úgy szólva védnökét kérte fel; az előmunkálati teendők s jelesen a már megírt művek beszerzésére, egy bizottságot küldött ki, a még ezután írandók egybegyűjtésével, és más szerkesztési teendőkkel, s a kinyomatás eszközlésével pedig engem bizott meg Szigethy Istvánnal a társaságnak egyik szintén igen buzgó tagjával.

A Censura, természeténél fogva az ily művekre is kiterjesztve levén, az egybeállított művekre nézve előbb a dolog ezen ágát kellett eligazítani. A „könyvvizsgáló bizottság" e művek megvizsgálásával, illetőleg megbirálásával egyik tagját Vajda Alajos kir. kormányszéki fogalmazó később titkárt bízta volt meg, a ki jó akarattal volt ugyan az oskolai ifjúság ezen nemes czélú vállalata iránt, s nem is volt nagyon szőrszálhasogató, de azért két muvet, a mint magát kifejezte, nem egyéni nézeténél vagy felfogásánál fogva, hanem hivatalos állásához képest kifogásolnia kellett.

Ezek egyike a Kriza János „a szegény székel nótája" czímű székely népdala volt (lásd „Remény Zsebkönyv" 1839. 66 lap); ennek a három első versszaka így hangzott eredeti szövegében:

A szegény székel nótája!

Isten hozzád Székel Ország!
Kiütött a háborúság,
A hatalmas Ferencz Császár
Francziák ellen tábort jár.

Indul a Székelség színe,
Végbúcsúját most sirá le,
Nem víg útja, az se porzik,
Könnyek záporától ázik.

Némán nézi a vén székel
Onokája mint halad el,
Veszni a Német Császárért
S nem a Székel szabadságért.
Sat.

A Censori kifogás a harmadik szakasz azon passussát illette: *Veszni a Német Császárért*, s *nem a Székel szabadságért*, s ebből ez a szó: *nem*. Ezt a Censor Úr nem tartotta sajtó alá bocsáthatónak. Én eleget védtem az eredeti szöveget, hogy az nem vonatkozással és sértési szándokkal van írva, s hivatkoztam a szerző nyilvánosan esmert egyéniségére is, emellett megemlítettem, hogy az a százév elején Napoleon ellen folytatott háború, melyre a dal e passusa vo-

natkozik már rég lejárt s külömben is a nagy hatalmasságok szája íze szerint dőlt el, s még más indokok felhozásával is igyekeztem a darabot a gyűjteménynek megmenteni, de nem sikerült: a Censor úr azonban nem utasított el végképen, hanem a művet, ott hagyatván másnap reggelre magához rendelt engemet, s akkor azon ajánlatot tette, hogy a kérdéselt darabot keresztül bocsátja, ha a harmadik versszakasz utolsó sorában e szó „S nem“ ezzel cseréltetik ki „és“ a melly esetben az említett szakasz két utolsó vers sora így hangzanék: „Veszni a Német Császárért, *és* a Székel szabadságért“. Én erre elmosolyodtam, s kijelentve, hogy mivel e módosítás éppen ellenkező értelmet ad az eredeti gondolatnak, a mit a költő kifejezni kivánt, engedélyt kértem arra, hogy ez ajánlatot a szerzővel közölhessem, mit a Censor úr meg is adott. De ekkor még nagyobb felleg tódult a fejem felé, mert nem hittem, hogy a szerzőt ez ajánlat elfogadására birhassam, s egyelőre igazam is volt, mert Kriza ez ajánlatra felháborodott, s bár szelídebb érzülete megóvta attól, hogy szilaj kitörésre engedte volna magát ragadtatni, még is kifakadott ezen rendőri önkényes eljárás hallatára, később azonban pedig megjuhászodva egész elegikus hangon többször ismételte azon kijelentését, hogy ha ő versének illy elferdítésébe beleegyeznék, az annyit tenne, mintha, ő maga mint szellemi apa, saját kezével törné ki szülöttjének egyik kezét vagy lábát; mind a mellett pár hozzá közelebb álló barátját segélyül vettem s különösön hangsulyozva azt, hogy e népdal azon kis gyűjtemény egyik gyöngyét képezi s így nagy kár lenne ha kimaradna, sikerült Krizát annyi engedélyre birnunk, hogy ha a Censor úr újabb felszólalásunkra is makacsul ragaszkodnék kijelentéseihez, én a kérdéselt szó cserét az eredeti szövegbe beigtathassam. Én ekkor újabban is megkisérlettem pardont eszközölni a kifogásolt szónak; de nem sikerülvén, a kiigazítást megtettem, s ezek következtében jelent meg e népdal 3-ik versszakának 3-ik és 4-ik sora illy szövegezésben:

Veszni a német Császárért
És a Székel szabadságért.

A másik kifogás a néhai Szentiványi Mikó „honfi“ czímű dalát illette (lásd „Remény“ zsebkönyv. 1839. 180. l.)

E dal szövege ez:

Honnak élni, érte halni
Többet vesztve, szép tökély
Szól az ifjú, s öntagadva
Szent hon — érdekednek él.

Keble oly hű, olly örömdús
De rózsáit megveti,
Közjóért vív, szól, tesz, áldoz
S jobb sorsát eltemeti.

E dalból a többi szakaszokat irgalom nélkül keresztül vonták. Mi aztán e dal fennebbi két szakaszát a zsebkönyvbe felvettük, de némi revancheül et caeterát toldottunk a vers végéhez, jelezni kivánva, hogy még több is volna, de elmondani nem szabad.

Ily két kis csatát kellett hát nekünk Krizával kiállani ez említett zsebkönyv kiadásánál. Milyen furcsa a világ: akkor mily kevés volt, most pedig mily sok — szabad a sajtónak, tán még

igen is sok, kivált politikai napi irodalmunkat tekintve. Nem hiába mondta volt Vörösmarty a világ állapotáról: hogy egyszer fázik, másszor lánggal éget. Hanem, ha már nincs egy viszonyainknak megfelelő juste milieu, inkább égessen a sajtó szabadság, mintsem fázzunk az önkényuralma dermesztő légében. Vagy a mint egy jeles államférfi mondta: „Malo periculosam libertatem, quam quietam servitutem". Magyarul: „Inkább szeretem a veszélyt hozható szabadságot, mint a nyugalmas szolgaságot".

Ezzel tulajdonképpen bevégeztem volna kitűzött két történetkémet, de ha a t. halgatóság szíves béketűrésével tán nem élnék viszsza, pár gondolatomat még elmondanám, melylyel megtisztelném a fennebb többször említett „Remény" zsebkönyv emlékét.

E zsebkönyvbeli dolgozatokat, a mint már fennebb emlitém, kolozsvári főoskolánkbeli olvasó társaság, illetőleg ifjúság tagjai írták.

Áll e gyűjtemény számos lyrai költeményből, négy elbeszéllésből, 1 színdarabból, számos epigrammból, s nehány műfordításból Lamartine, Hugo Victor, Rückert, Lyser és Schiller után.

Mint írókkal a következő nevekkel találkozunk benne: Aranyosi, Ajtavári, Barabás János, Berde Áron, Csillador, Csongvay Károly, Firtosalji Gergő, Gálfy Sándor, Hajós János, Istvánfi, Jakab Elek, Kanyaró Pál, Kovácsi Antal, Kővári Josef és László, Kriza János, Lőrinczi Mihály, Orbók Samuel, Sebe Sándor, Sikó Miklós, Sz. Mártoni Sámuel, Szigethy István, Szirtelyi, Taraczki S. Iván, Tündefi, Vadormi, Veress Jósef, Vidor és Z.... kik közül mai napon ötön élnek: Csongvay, Jakab E, Kővári László, Sikó Miklós és én.

Öszvesen előfordul e műben 32 írói név, tulajdonképpen pedig 22 személy; mert Kriza János saját nevén írt 28 darabon kivül több álnév alatt jelenik meg, ú m.: Ajtavári (4 dr.) Csillador (1 dr.) Taracki T. Iván (13. dr.) Tündefi (3 dr.) és pár helytt Kr. és Z. betűk alatt, öszvesen 55, darabbal. Gálfy Sándor saját nevén 5 darabbal és mint Firtosalyi Gergő 4 darabbal; ezeken kivül Szentiványi Mikó saját nevén 5 darabbal, mint Vidor és Sz. M. két darabbal.

E zsebkönyvet 500 példányban nyomattuk volt ki, melyből előfizetés útján elkelt 335, a többi pedig könyvárúsi úton.

Hogy azóta az érdeklődés s tán a kegyelet hány példányt őrzött meg, s általában hol és kiknél lennének még egyes példányok? nem tudom, a főoskolánkbeli olvasó társaság könyvtárában van egy példány.

Nekem is van egy, mellyet mint díszpéldányt szerkesztői tiszteletdíjba kaptam volt a társaságtól, s ha tán valaki érdeklődnék iránta, betekintés végett van szerencsém bemutatni!

Hogy e művet oskolánk igazgatósága, a képviselő Tanács, s általában egész vallásközönségünk nagy érdeklődéssel fogadta, s elesmerésével halmozta el, tán mondanom se kell.

A mi pedig a kül s jelesen az irodalmi világot illeti, azzal se mondhatunk egyebet, mint azt, hogy e zsebkönyv azon körben, melybe elterjedhetett, mindenütt méltánylásra talált; sőt az irodalmi körökbe kiváló feltűnést is keltett; hogy pedig e hizelgőnek tetsző ked-

vező véleményt belém nem az atyasági érzés súgta, mert hiszen e könyv körül kifejtett munkálatokból egy bizonyos atyasági rész engem is megillet, hiteles adatokkal be tudom bizonyítani:

E zsebkönyvbe megjelent művek birálatát Toldy Ferencz vállalta magára, a ki akkor még Schédel Ferencz nevet viselt, és a kinek a magyar irodalom fejlesztése körűl olly fényes hirneve és annyi érdeme volt és van, melly által neve a magyar irodalomban halhatatlanná vált.

Toldy Ferencz tehát az akkori idők legtekintélyesebb tudományos és szépművészeti lapjának, a magyar irodalom jeles és nagy nevű triumviratusa: Schedel, Vörösmarti és Bajza által szerkesztett „Athaeneum"-nak melléklapjában, a szintén nagy tekintélynek örvendő „Figyelmező"-ben (1839. évi folyam 17-ik számában) így nyilatkozik a kis könyvről:

A bevezetésben e zsebkönyvet nevezetes jelenésnek tartja a magyar literaturában, s így folytatja: „Harmincz név, vagy ha ebből bár két harmada álnév lenne is, tíz ifjú lép itt fel, és jól megjegyezzük, csak egy és kisded felekezetből tíz: telyesen jártas legújabb költészetünkben, birtokában a nyelvnek és formának, s végre ezek közt is nehányon velősen kifejezett poetai tehetséget bizonyítók, s különböző osztályokban és iránynyal". Odábbi menetében a lyrai dolgozatok közűl különösön kiemeli az Aranyosi „Búcsúját", Firtosalyi Gergő vagy is Gálfy Sándor 3. és egy kiválóan szép szerb dalát, Veress Jósef két költeményét, s mind ezek fölé helyezi Kriza Jánost különnemű szerencsés dolgozatok egész seregével, leginkább népdalaival és lyrai epigrammjaival; s mutatványul közli Gálfy Sándor szerb dalát, Krizának a „fiú" czímű dalát, melyet legszebb dalaink egyikének nevez, e mellett tőle pár népdalt, számos epigrammot és egy igen jeles mű fordítmányt Hugó Viktor műveiből.

A prosai művek közűl dicsérettel említi fel Taraczk Iván (vagy is Kriza J.) két műfordítását, Veresi Jósef eredeti elbeszélését, s mindenek felett kiemeli Szentiványi Mikó kiváló figyelmet érdemlő szintén eredeti elbeszélését, melyből két sűrű hasábon mutatványt is közöl, rámutatván különösön és kiváló magasztalással e szerző éles felfogására, előadása könnyűségére, metsző humorára és erejére a festésben.

És ez esmertetést következő szakaszszal végzi be: „Üdvözöljük tehát testvérhazai ügyfeleinket a választott pályán, ők meg vannak hivatva arra, hogy — Erdélyben egy szebb korszakát kezdjék meg a költői literaturának. Minden esetre pedig az olly szűk eszközű, csekélymódú, de annál lelkesebb vezérletű kolozsvári Unitárium kolégyumé marad a dicsőség, miszerint első volt, melly annyi szép erőt ébreszte és központosíta a literatura egyik legfontosabb és hatóbb ága illy szerencsés mívelésére, s magyarország nyelvesinosító haladása fokára emelkedvén, Erdélyt olly igen követésre méltó példával előzte meg".

E műértői komoly nyilatkozattal, aztán rá volt ütve, a mint Szász Károly mondá emlékbeszédeben, Kriza nevére és tehetségére

a legfőbb irodalmi Areopag hitelesítő pecsétje, mihez hozzá tehetjük e zsebkönyv irodalmi értékére is.

E szellemi mozgalom ily fényes sikere után ítélve, nem szenved kétséget, hogy a többször említett olvasó társaság saját nevét ezúttal is, és már másod ízben fényesen megörökítette, és ez újabb ténye méltán sorakozik azon előbbi szintén a legnemesebb hazafi indulatból származott eljárásához, midőn 1836-ba az akkor alakult magyar tudományos akademia alapjához tagjainak saját magoktól elvont filléreiből egy szerény adománynyal hozzá járult, a mi által az olvasó társaság az említett t. akadémia alapító tagjává vált, s neve örök emlékül a nagy Széchenyi- és Károlyi-féle ezerekre menő alapítványok sorában az 1840-ik évi XLII. törvény czikkbe igtattatott.

E szellemi munkásság és hazafias irány ezen olvasó társaság további életébe sem szűnt meg, hanem a haladó idő követelményeihez képest ma is folytatja kebelében azon nemes törekvést, hogy feladatának s nemes elhivatásának valósulását tehetségéhez képest minél inkább megközelítse.

E társaság keletkezését, a mely tényleg az 1829–30-ik évre, jegyzőkönyvei szerint pedig 1833-ra vihető vissza, és több évtizedi beléletét az egyesület magasztos czéljához méltó tollal, igen nyomosan és hiteles adatok alapján megírta volt 1863-ban vallásközönségünk egyik jelese: Kozma Ferencz kir. tanfelügyelő ur. És én e jeles művet az olvasó társaság 30 éves fennállásának jubiláris örömére írottnak kivánom tekinteni.

Abban se kétkedem, hogy e társaság utóbbi és szinte 30 évi beléletének megírása is nem soká fog váratni magára.

Hanem addig is, míg e megtörténnék, s netalán egy jubiláris ünnepély fogna rendeztetni e társaság 60 éves fennállása és benső működése emlékére, az én mostani szerény megemlékezésem képviselje azon örömet, melly e társaság keletkezésének 59-ik és a „Remény“ zsebkönyv kiadásának 53-ik évi emlékére bennem felgerjed; a mely öröm annak meggondolására, hogy a közügyek terén való munkálkodásomat e zsebkönyv egybeállítása és kiadásával kezdettem volt meg, bennem csak fokozódik, de egyszersmind azon behatást gyakorolja lelkemre, mintha ez órában ez emlékek valóságos jubileumi ünnepét ültük volna meg.

Hajós János.

Egyháztörténelmi adatok.

CXXII.

Virasztásaim.*)

XIII.

Gerendi János és Franken Keresztély.

Gerendi Jánost az unitárius főemberek közt említik az unitárius egyháztörténetirók: Uzoni Fosztó István, s utána Aranyos-Rákosi Székely Sándor. Frankenről azt irják ugyanezek a források, hogy ő 1585 vagy 1590 körül a kolozsvári unitárius főiskolánál Lector volt. Az első forrás azt is irja Frankenről, hogy 1585-ben jött Kolozsvárra, abból következtetve, hogy azon évben jelent meg egy müve a Heltai Gáspár nyomdájában.[1] E közlemény, Bethlen Farkas Erdélyi Története néhány adata alapján, Gerendiről, az általam fölfedezett két nagy becsü oklevél róla is, de Frankenről is nevezetes, új, merőben ismeretlen részleteket hoz az olvasó tudomására, s mindkét jeles férfinak életiratára új világot vet.

Én Gerendiről eddig nem irtam; de most Szántó István (Stephanus Arator) tudós jezsuitának az alább közlendő I-ső oklevél alján tett megjegyzése s Frankennek hozzá irt két classikus levele felfödözései alkalmából szükségesnek tartom e helyen róla megemlíteni azt, a mit Bethlen Farkas Történetében fenhagyott; valamint Frankenről a *Magyar Történelmi Társulat* 1892. évi febr. 6-ki választmányi ülésében: „*Lengyel-magyar unitárius Érintkezések a XVI., XVII., XVIII. században*" czim alatt tartott, s az ép előbb említett évben megjelent felolvasásomban való megemlékezésemet saját levelei alapján némileg pótolni és világosabbá tenni, Uzoni Fosztó István felőle való irását pedig megigazítani és kiegészíteni.

Gerendiről Bethlen azt hagyta emlékezetben, hogy ő 1594. azok között volt, a kiket Báthori Zsigmond fejedelem, mint a törökkel való szövetség felbontásának ellenzőit, elfogatásra kijelölt. Ő

---

*) A XII-ik a *Keresztény Magvető* 1892. évi 27-ik kötetében, a 2-ik füzet 81–89-ik lapjain jelent meg. *Az író.*

1) *Commentationes in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion* cum Praefatione ad Candidum Lectorem. Claudiopoli apud Casparum Helti. Anno 1585 in 8-vo. *Steph. F. Uzoni.* Hist Eccl. Unitar L. I. Cap. X. pag. 512—13. A *sz.-keresztúri Gymn.* példánya szerint.

ország kincstárnoka volt, a kit az országgyülés a katonák zsoldja fizetésére rendelt: bölcs férfi, és a közdolgok ismeretében az erdélyi nemesség közt híres. Az ország azt is meghatározta, hogy az adószedőktől számadás kéressék be, ujonczok fogadására minden kaputól 50 dénár szedessék fel s adassék a Gerendi János kezére. Végre meghatároztatott, hogy a korábbi országgyüléseken kivetett adókból fenlevő hátralékok szorgalmatosan hajtassanak fel, s mind ez összegek a katonaujonczok fizetésére fordíttassanak. [1]) Az erdélyi haderő ezen nevelése s fizetésének az ország egyik legkitünőbb emberére bizása oka abban volt, hogy Báthori fejedelem ekkor készült a török elleni hadjáratra, melynek első sikerei a következő évben fényesek is voltak. De Gerendit polgári erényei a fejedelem bosszujától nem mentették meg, sőt mint már akkor Thordavármegye főispánja, a Gerendiek híres nemzetségéből, s kiváló testi és lelki tehetségekkel ékeskedő férfi, első volt azok között, a kiket az elfogatás balsorsa ért: [2])

1594. aug. 28. esti hét óra után a fejedelem házánál levő fogságából kezeiket, lábaikat lánczczal megkötve, kihozatták két társával együtt Gerendi Jánost, s a Széchi vagy Seres István házához vitték; ott egy pinczében, a hol már a bakó és czigány társai vártak rájuk kinzó eszközeikkel, különösen Forró Jánost Geszti Ferencz ösztönzésére nyolczor huzták kinpadra: utána Gerendi Jánost akarták kinpadra vonni, de mivel bilincsei igen szükek voltak, féltek, nehogy ha kinpadra vonatik, kinoztatván, szárai megtörjenek, őt nem vonták rá. [3])

September 12-én — írja Bethlen — már csak Gerendi és nehány társa volt hátra, hogy megölessenek. Ezek Gyula-Fejérvárra vitettek tömlöczbe: de a fejedelem Gerendinek a Rákóczi Zsigmond közbenjárására — a ki ennek veje volt — megkegyelmezett, azonban ő és társai minden javaiktól megfosztattak s Gerendi és Lónyai Magyarországba számüzettek. [4])

Gerendiről az első oklevélből megtudjuk, hogy ő gerendi nagy birtokos s a Dávid Ferencz nézetét valló unitárius papok és tanárok pártfogója és Mäcenása volt. Erdélybe menekülvén Lengyelországból Franken, legelébb a Gerendi kastélyában talált oltalmat: ott volt ama vészes időben a híres Bogáthi Fazekas Miklós mint menekült, vagy tán Tordán Rector, a kit Franken közös benső barátjuknak (Bogathius noster-nek) mond. Hihető, hogy innen jutott Heltai kezébe kiadásra említett bölcsészeti tankönyve; lehet, hogy ekkor mindjárt Rector is lett pártfogója segítsége által a kolozsvári főtanodában. Gerendi az oklevélből úgy tünik fel, mint tudós és bölcs ember, a ki szereti a tudósokat és irókat, ismeri és olvassa a görög és római classicusok írásait s gyönyörködik bennök. Franken idézi

[1]) *Bethlen Farkas.* Histor. Tom. III. Lib. VII. 214–15. l.
[2]) *Bethlen Farkas.* Histor. Tom. III. Lib. VIII. 466 l.
[3]) *Bethlen Farkas.* Histor. Tom. III. Lib. VIII. 469–470. l.
[4]) *Bethlen Farkas* idézett Történetében. Lib. VIII. 487. l.

Homeros. Plinius és Seneca bölcs mondásait, és ezt oly módon, mely mutatja, hogy pártfogója előtt az ó-kor e nagy íróinak munkái nem ismeretlenek. Gerendit pártfogójának nevezi, a kihez Olczonára írja levelét és köszöntet egy Pál nevü nemes urat (egregius vir), úgy Péter és István urakat, a kik bihetően ottani unitárius prédikátorok s Franken-nek már ismerői voltak. Ezek kik s Bogáthival és Frankennel min'ő egybeköttetésken voltak? többet mondani róluk nem tudok.

Ez oklevél alján Szántó István Gerendiről azt írja: „Gerendi János Arianus volt és azon János Zsigmond ifju királynak tanácsosa, a ki alatt a Szombatosok Sectája kezdődött, a mely azt tanította, hogy az Isten parancsolatában a Szombat megünneplése rendeltetik, s a vasárnapról semmi szó nincs. E Secta hivei *Gerendisták*-nak mondattak." Igy ír Gerendiről — jegyzi meg az oklevél fentartója — Arator (Szántó István) atya s Jézus társaságbeli pap 1600-ik évben a *Reformationak a magyarok között elterjedése kezdetéről írt Emlékiratában* (in Memoriali.)

Az olvasót nem kell figyelmeztetnem, hogy Szántó jezsuita összezavarja a szombatosságot az unitáriussággal: amaz törvények által tiltott, ez törvények által a többi bevett vallásokkal egyenjogunak elismert vallás volt Erdélyben. János Zsigmond az utóbbinak volt eszközlője, s távol állott a szombatos rajongástól. Hogy a mely Gerendit Szántó János Zsigmond tanácsosának ír, az lett volna a Báthori Zsigmond által elfogatott Gerendi, s hogy az unitáriusok Gerendistáknak hivattak volna, erről nem volt tudomásom. Később tán lesz alkalmam ezt tanulmányozni. Dávidistáknak, Blandratistáknak hivták az unitáriusokat, ez tény; azért pedig, mert az észbölcselet magaslatán álló *unitárius* elnevezést nem szivesen engedték általuk használtatni. Az első korszakbeli törvényekben is ezért kerülik ki a velök versenyező más vallásu papok, tudósók, a törvényeket szerkesztő Cancellárok, itélő mesterek és a törvényeket megerősítő fejedelmek. A *Gerendista* unitárius nevezet előttem egészen új. Ez is emeli ez oklevél fontosságát.

A második (1589) levélben Franken minden tekintetben hasonlíthatlan férfinak mondja Gerendit s ajánlotta neki szolgálatait, így ír egyebek közt: „Megküldöm jelenleg nemes uraságodnak azon kis imámat, melyet tőlem kért volt, mely azon papirosra sem méltó, a melyre írva van, nem hogy oly Mäcenásra, a ki megérdemelné, hogy egy halhatatlan mű ajánltassék fel neki. Ez élet ugyan — írja tovább — örök, a mit mindazon igaz barátainknak ohajtanunk kell, a kiktől az élet rövid távközében semmi sem lehet távol, s a kiket munka és fájdalmak között lep meg a halál. Ama másik örök életet minduyáján szeretjük gyan, de a természet egy titkos érzeténél fogva bizonytalannak gyanítjuk, s ezt amazzal (ha ugyan valamikép lehetne) is föl nem cserélnők.

„Sokan az emberek közül — mondja Demokritus — akik a természet feloszlását nem ismerik, de boldogtalanul telt életöket tudják, a mig élnek, mindig szánandóan félnek, reszketnek, s a halál

után következő időről hazugságot költnek. De Democritus ezeket mint bölcsész mondja; nekünk keresztényeknek ellenben másként kell érezni is, szólni is. Kivánom — így végződik a levél — hogy nemes uraságod a legjobb egészségben maradjon. Kolozsvár. ápril 12. 1589."

E keltezés minden kétségen kivül mutatja, hogy Franken 1589-ben kolozsvári tanár volt.

De ez oklevél Franken egy más irodalmi művével is megismertet. Ő Lengyelországban *Colloquium Jesuiticum*, *Paradoxa sex*, *Responsio ad tres orationes Warkaricii Jesuitae*, *Epistola ad Synodum Patrum Polonorum Vengroviae celebratum*, *Antigroscius seu contra Jacobum Groscium* et *Antigroscius secundus* és *Praecipuarum enumeratio Causarum: cur Christiani cum in multis Religionis Doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo Dogmate sint constantissimi?* czimű kéziratban maradt szabad szellemű műveket irt; de irt Lengyelországban egyet a *Háromság ellen*, a mi miatt onnan elkellett távoznia, s így menekült Erdélybe, irta 1584. a *Disputatio cum Fausto Socino de Christi cultu* czímü müvét, a mit 1618. Racow-ban kinyomattak. Erdélyben a *Commentationes in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion* sat. czímü müvét, a mit Kolozsváratt Heltai nyomatott ki s az ottani iskolában kézi könyvként használtak. A szóban levő oklevél szerint ujabban ő egy rövid *imát* is irt, s annak egy példányát Gerendinek küldötte. Kéziratban e vagy nyomtatva? nem mondja meg. Hogy ki volt nyomtatva, valószinüvé teszi ama kifejezése, hogy pártfogóját érdemesnek mondja arra, hogy nagyobb munka ajánltassék neki. XVI-ik századi irodalmunk tehát ez oklevél által egy ismeretlen müvel, történeti tudásunk egy ténynyel gazdagodott. Vajha föl lehetne találni!

E tájékoztatás után helyén van a jelzett két levelet egész kiterjedésében adnom.

Az *első* szó szerint ez:

„Salutem Perpetuam.

„Nihil nunc, quod ad Te scribam, occurrit, nisi me adhuc laterum dolore conflictari, molesto illo quidem, et omnes meas cogitationes interrumpente, non tamen ita vehementi, quin ex lecto surgere, denique inambulare, atque solitis vesci cibis possim. Hisce morborum stimulis succedent fortasse fortunae vulnera: de quibus ex Bogathy nostri literis D. V. cognoscet. Scribit ille, se ex Domino Camerario nostro audivisse, responsum meum ad Chyereny theses, mihi periculosum fore, si spargatur: quod ipse tamen, cur ita sit, non video: nisi forte hic sub omni lapide serpens dormiat. Sed ut sit, placet mihi Sententia tum Homeri, qui conferens sortem nostrae conditionis cum singulis animantium generibus, pronunciavit, nullum animal esse homine calamitosius: tum Sileni, qui optimum esse dixit non nasci, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quamprimum mori, tanquam ex incendio effugere violentiam fortunae: tum Plinii, qui existimavit nullum munus homini

datum a superis maius, aut melius, quam vitae brevitatem, et interim nulli negatum facultatem abrumpendi vitam, si ita videatur: tum denique Senecae, qui pulcherrime ostendit, quemadmodum in longissima etiam hominis vita minimum sit quod vivatur. Tempus — inquit — quo vivimus, cum aeternitate comparatum, punctum est, imo puncto adhec minus: et istud tam exiguum vitae spatiun partim lachrimae, partim solicitudines occupant. Quantum ex hoc spatio sibi vendicat mors antequam optata veniat? quantum adversa valetudo? quantum timor? quantum tenent inutiles anni? dimidium etiam ex hoc edormitur. Adiice labores, luctus, pericula, et intelliges in longissima vita minimum esse, quod vivitur.

„Vale patrone optime, et egregio Dno Paulo, Dno Petro et Dno Stephano plurimam ex me Salutem. Datae Gerendii 29. Decembris Ao 1584.

D. V. S-tor

Christianus Franken.

Egregio et generosissimo Domino Johanni de Gerend, Dno et Mäcaenati meo observandissimo. Oltzanae.

Ex originali.

„Joannes Gerendi Arianus erat, et Primarius Joannis Sigismundi reguli Consiliarius, a quo Sabathariorum Secta coepit, quod de Sabatho colendo expressum sit Dei praeceptum: de die Dominico nullum. Sectatores eius dicti sunt Gerendistae.“ Ita P. Stephanus Arator (Szántó) S. J. Sacerdos in Anni 1600. Memoriali de Reformationis apud nos initiis conscripto. [1])

A *második* szintén hű közlésben ez:

„Generose Dne, et Patrone omnibus modis incomparabilis. Salutem, ac Servitiorum meorum solitam commendationem. Mitto nunc G. D. V. quam petebat, oratiunculam meam, ne ipsa quidem, qua continetur, charta dignam, nedum tanto Mäcenate, qui immortalitate dignum mereatur chartaceum munus. Haec quaedam (nekem úgy tetszik, itt a másoló a *quidem* szót cserélte fel, mert így tisztább a mondat értelme, én így is fordítottam) vita est aeterna, quam omnibus veris optare amicis debemus, quibus intra breve huius vitae spatium nihil esse potest procul, interque labores et dolores mors obrepit. Alteram illam aeternam vitam amamus quidem omnes, sed arcano tamen quodam naturae sensu incertam suspicamur: nec facilae hanc cum illa (si ullo id pacto liceret) commutaremus.

„Multi homines, inquit Democritus, mortalis naturae dissolutionem ignorantes, conscii vero sibi vitae infeliciter actae, per omne, quod vivant, tempus misere metuunt, ac trepidant, mendacia contin-

---

[1]) *A magyar tudom. Akad. kéziratttárában* levő másolatról. J. E.

gentes de tempore mortem consequenturo. Sed hoc Democritus, ut Philosophus: nos vero Christiani aliter et loqui. et sentire debemus Cupio G. D. V. rectissime valere Datae Claudiopoli 12. Aprilis Ao 1589.

G. D. V. addictissimus S-tor

Christianus Francken.

„Generoso et magnanimo Dno Johanni Gerendio Dno et Patrono mihi omni observantia colendo.

Ex originali. [1])

JAKAB ELEK.

---

[1]) *A magyar tudom. Akad. kéziratttárában* levő másolatról. J. E.

Renán Ernő.

A franczia irodalom, a tudomány s a vallási és történelmi birálat nagy és fájdalmas veszteséget szenvedett Renán Ernő múlt évi oct. 2-án történt halálában. Korunk egyik legfényesebb szelleme költözött el benne. Az űr, melyet hátrahagyott, sokáig betöltetlen lesz. Mély befolyást gyakorolt kortársaira csaknem félszáz év óta.

A fénylő író, kit Francziaország sirat, Bretagneban Tréguierben 1823. febr. 27-én született. Már mint gyermek oly tanulékony volt, hogy tanulótársainak példányul emlegették. Oly eredményt mutatott fel, hogy tanárai — mind egyházi emberek — tizenöt éves korában 1838-ban Párisba küldötték, hogy ott folytassa tanulmányait, a melyeknek a papságra kellett őt vezetni. Párisban jeles emberek voltak tanárai, kik nevet hagytak maguk után: Dupanloup, Gosselin abbé. „St. Sulpice"-ban Le Hin abbé héber nyelvi tanításait hallgatta. S ettől fogva egészen a nyelvészeti és kritikai tanulmányokra adta magát. De a mint azokban előhaladt, kételkedés szállotta meg, hitét megingatva, a kérlelhetetlen logika okoskodásai alatt a katholikus tan halomra döntve, összeomolva. Az ifjú papnövendék ekkor magába tekintve úgy találta, hogy a papi pályától meg kell válnia és minden kérések, szemrehányások, fenyegetések és anathemák mellett is szakít az egyházzal. Ez elhatárzó, de egyszersmind fájdalmas pillanat volt, mert rettenetesen kellett szenvednie mind a szegénység, mind pedig ellenségei engesztelhetlen gyűlölete miatt: ellenségeit, a klérikusokat dűh fogta el, hogy egy ilyen kiváló tehetség kivonja magát az ő befolyásuk alól. Hogyha egy egyszerű papnövendék lett volna, egyik azok közül a számosak közül, kik St. Sulpice-ban tanulnak és a kik azután meggondolva a dolgot, a papi pályát odahagyják, akkor nem csináltak volna kérdést belőle; de izgalomba jöttek ez ifjú ember kilépésén, kit már 23 éves korában kiváló tudósnak ismertek el. *Inde irae.*

Renánt minden egyetemi czimeitől megfosztották és ő ekkor, hogy megélhessen, óraadást vállalt néhány tanintézetben és ezalatt készült a bölcselmi vizsgára, melyet fényesen állott ki. 1849-től kezdve lapokba is dolgozott s főképp a „Journal des Debats"-ba és

a „Revue des Deux-mondes"-ba. 1850-ben Henriette testvérével, ki Lengyelországból akkor tért vissza, a Val-de-Gráce utczában fogadott lakást. E nővére, kiről oly megindítóan írt, egy nagyon kitünő, mívelt és független szellemű nő volt. S a Renán által neki szentelt lapokból kétségtelen látszik, hogy testvére, irodalmi és tudományos jövőjére nagy befolyást gyakorolt. 1849-ben a közoktatásügyi minister Renánt Olaszországba küldötte tudományos czélból. Ennek a küldetésnek a következtében történt aztán, hogy ő a tudori vizsgára ezt választotta tárgyul: „Averroes és Averroisme". 1856-ban, 33 éves korában az akademia tagjának választatott meg. 1860-ban tette azt a híres útat Pheniciába, melyben az anyagot gyüjtötte az ő „Jézus életé"-hez. Neje, Scheffer Henri festő leánya és Henriette nővére kisérték ez útjában, melyből hazatérve a „becsület érdemrend"-jével díszittetett fel. 1863-ban a héber nyelv tanárává nevezték ki a „College de France"-ba. Felesleges elbeszélni, hogyan kellett előadásait félbehagyni a klérikus fanatismustól felizgatott utczai tömeg nyomása alatt és egy a Krisztus istenségéről mondott, különben nagyon tiszteletteljes kifejezése miatt, de a melyből sejthették, hogy minő módon tekinti az egyháznak arról való tanítását. A közoktatásügyi minister ekkor kárpótlásul neki a császári könyvtárban egy helyet ajánlott, de Renán azt egy híressé lett levélben visszautasította és saját házában nyitott a héber nyelvből előadást, a hol 1870-ig folytatta, mikor aztán a császárság bukása után, Jules Simon közoktatásügyi minister a College de France-ba helyezte vissza tanszékére. Abban a lakosztályban, melyet a College de France-ban elfoglalt, melynek igazgatója volt, halt meg múlt évi oct. 2-án reggeli 6 órakor. E néhány életrajzi adat szükséges volt, hogy annál jobban lehessen ismerni az embert. Egyébiránt a kik Renánt közelebbről akarják ismerni, olvassák „*Souvenirs d' enfance et de jeunesse*" czímü könyvét. Itt nyilatkozik meg lelke mindenek felett teljes őszinteségében, álszerénykedés és kérkedés nélkül. Erős jellemnek mutatja magát a balsors minden ránehezedett körülményeiben. Mindig nyugodt, mindig türelmes s mindig fínom modorú, a gyűlölség és gyalázás közepett is. Bátran áll a tudatlanság és igazságtalanság támadásaival szembe, és az elvakult, durva szenvedély gyalázásai ellenében nemes megvetést tanusit. Ilyen volt ő, mint ember. És mit mondjunk az íróról? Elcsépelt kifejezés azt mondani, hogy Renán egyike e százév legelső íróinak, a nélkül, hogy a legelső írója. Némelyek Rousseauval hasonlítják össze. Nekünk úgy tetszik, hogy mindazok, a kik Renánt ez vagy amaz íróval összehasonlítják, egy vagy más te-

kintetben tévednek, s összehasonlításaik nem igazak. Igy például a Rousseauval való összehasonlítás nem állhat meg csakis a világosság szempontjából. Az eszmék népszerűsítésében való eme bámulatos tehetséget, mely Renánnál volt, hiába keressük Rousseaunál. A legszárazabb és a legelvontabb tárgyak is megelevenültek a Renán tolla alatt annyira, hogy a kik nem foglalkoztak is a vallástudomány kérdéseivel, érdeklődtek az ő művei iránt. Különben is az egész világ elismeri Renánnak, mint stylistának bámulatos tehetségét s így nem szükség arról többet mondani.

Másképp áll a dolog magára bölcselmi munkásságára. Erre nézve már nem egy könnyen lehet megegyezés. Sőt azt lehet kérdeni, hogy egyátalán lehetséges-e valamely bölcselmi rendszert Renán irataiból kivonni. Mi nem gondoljuk. Ezt mutatja az, hogy mindazok, a kik megkísértették, teljesen ellentétes és ellenmondó eredményekre jutottak. S nincs is Renán munkáiban egyetlen egy hely se, melyből az látszanék, hogy ő maga is akart volna bárminő bölcselmi rendszert is alkotni. Nem is ebben kell ama rendkivüli hatásnak okát keresni, melyet ő kortársaira tett. Bölcselmi rendszer? Csak figyelemmel és elfogultság nélkül kell olvasni az ő műveit és az ember úgy találja, hogy azokban minden lépten váltakoznak: a legreménytelenebb pessimismus és a legbízalomtelibb optimismus, a leggúnyosabb scepticismus és a legmélységesebb mysticismus: egy lény jóságában való hit, melyet ő különböző neveken, s még örökkévalónak is nevez és a legsajátságosabb hitetlenség. Szóval folytonos ellentétesség vagy még inkább folytonos ellenmondás az eszmékben és érzelmekben. A „Souvenirs d' enfance et de jeunesse" munkájában, hol oly gyermeteg őszinteséggel és hívséggel festi magát, megmagyarázza értelmi és erkölcsi, s főleg erkölcsi természetének ellenmondásait, midőn azt mondja, hogy ő eredetére nézve bretagne-i és gascogne-i is, bretagne-i anyja és gascogne-i apja után. Lehet, hogy ő szülői természetéből valóban örökölt. De az atavismus nem elégséges magyarázat erkölcsi ellenmondásaira. Renán szenvedélyesen szerette az igazságot és azt mindenben és mindenütt kereste. Csak minthogy szellemének megkülönböztető vonása, — a mit, ha róla helyes ítéletet akarunk alkotni, szem elől téveszteni nem szabad, — a kritikai szellem volt, ő mindig attól félt, hogy az igazságot csak egy oldaláról fogta fel. Ekkor aztán habozott azt erősítni és újra felvéve a kérdést más oldalról, gyakran épp az ellenkező eredményre jutott, mint először. Innen azok az ellenmondások, melyeket neki szemére hánytak, s a melyek természetesen következtek az ő vizsgálódás-módszeréből és abból,

hogy minden dogmatikai erősítéstől iszonyodott. Sőt reá nézve az igazság nem *létezik*, hanem *lesz*, az örökös levés. Ezzel a felfogással bajos állandó bölcselmi elvre jutni. És semmi sem is ingatagabb, mint Renán bölcselme. Ő, a mint megjegyezték, minden átmenet nélkül ment át Epictetustól Epikurusig. És mégis oly befolyást gyakorolt kortársai értelmi életére, hogy egy bölcselmi író azt mondotta róla: „Renán egyike a jelen nemzedék szellemi atyáinak.“ Honnan lehet ezt megmagyarázni, honnan e befolyás, e félreismerhetlen hatás? Tegyük félre egy pillanatra munkáit, a melyekre visszatérünk. Az első oka, a mint nekünk tetszik, az ő mély hatásának, az, hogy ő mind a mellett is, hogy az egyházzal teljesen szakított, bár kevés maradt benne a keresztény hitből, lelke mélyén mystikus volt: szíve szükségét érezte a vallásos gerjedelmeknek. És ez összhangzott nyilvános élete méltóságával s magán élete tisztaságával, a mit soha senki kétségbe nem is vont. E vallásosság gyakran nyilvánul írataiban. „Az ember jobb pillanataiban a legvallásosabb. Ez akkor van, a mikor jó, a mikor látja, hogy az erény összhangzik az örök renddel, a mikor a dolgokat érdektelenül szemléli, a mikor a halált képtelennek találja. Hogyan ne lehessen feltenni, hogy az ily pillanatok azok, melyekben az ember látja a jobbat? Az ember akkor van leginkább az igazságban, a mikor a legvallásosabb.“ Ő nem engedte meg azt a föltevést, hogy a vallás eltűnnék az emberiség kebeléből. És hogyha ez bekövetkeznék, a legnagyobb szerencsétlenség lenne az emberiségre nézve. S meg kell jegyezni, hogy ez érzelmek és eszméknek a kifejezése éppen a legjobbkor jött. Oly üresség volt érezhető minden dologban, oly fáradtság az anyagiakban, s oly reménytelenség az eszmék irányában mindenütt, hogy az ember örömmel fogadta a reménynek legkisebb felcsillanását is, mely előtte a láthatáron megjelent. S ím egy hírneves író jött, hogy hasonlíthatatlan nyelven megmondja a holnapi napról kiváncsiaknak: az onnan van mindenek felett, ha az ember jó, hogy ő vallásos.

De ez Renán befolyásának csak egy része és hogyha az első is, de nem a legfőbb része. Sokan csak úgy ismerték Renánt, mint „*Jézus életé*“-nek szerzőjét. S bizonyára, hogy e munkája az, melyet a közönség leginkább olvasott, s a mely neki legtöbb barátot s legtöbb ellenséget is szerzett. Egy oly katholikus országban, mint Francziaország, hol a bibliát kevesen olvassák, kivéve a protestáns kisebbséget, a „Jézus élete“ nagy érdeklődést keltett a Názáreti próféta iránt, kit a katholikusok csak névleg ismertek. Kétségtelen, hogy Renán Jézusa nem az evangeliumoké, de a tudatlanokra nagy jótéte-

mény volt már az, hogy a vallási történelem iránt érdeklődést kezdtek érezni és ez talán arra vezette, hogy felnyissák az Uj Szövetséget is, hogy összehasonlítást tegyenek. És hogyha a legtöbb olvasó nem is ment ennél tovább, igen sok mégis követni akarta az írót ama vallásos történelemben, melyet oly világosan és vonzóan beszéllett el. És így egy iskola alakult, mely arra szolgált, hogy lassanként bizonyságot tegyen Renán befolyásáról, mit ő nem keresett, de a mi természetesen jött az eszmék ujdonságának hatalmas vonzóerejéből. Francziaországban a XVII-ik százév óta, a mikor Bossuet hallgatásra kényszerítette Richard Simont, a vallás-kritikai tanulmányok teljesen szüneteltek. A katholikus egyházban az a nézet lett uralkodó, hogy a vallási tanulmányok a papság dolga, s hogy azzal a világiaknak semmi köze. Renán azt mutatta meg, hogy ez az egész világ dolga, a világiaké éppen úgy, mint a papoké. Ez mindenekfelett az a nagy szolgálat, melyet ő Francziaországnak tett: hogy felébresztette és növelte az érdeklődést a vallási kérdések iránt. És íme negyedszázév óta minő munkát végzett a vallási kritika Francziaországban és hogy érdeklődik ma a közönség mindeme kérdések iránt, melyekkel azelőtt nem törődött és nem is sejtett. Ily szempontból érteni lehet azt a bámulatot, melylyel annyi gondolkozó adózik Renánnak. Igen, ő a vallási tanulmányok ujraszületésének szerzője volt. De egyszersmind a gondolat szabadságának apostola is, értjük ezalatt a vallási eszmék és vallási tanok nyilvánitásának szabadságát. Ő azt mondotta: „A vallások úgy adva vannak, mint a tények és úgy kell azokat megvitatni, mint a tényeket, azaz a történelmi birálat útján.“ Ez új dolog volt Francziaországban, és a katholikus clericalismus eléggé megmutatta, hogy nem osztozik e nézetben. Mindenki emlékszik még arra a viharos kitörésre, melyet 1863-ban Renán előadásainak megnyitásakor csináltak, melyet fennebb említettünk. Ma ehez hasonló botrány nem volna lehetséges. Az emberek megszokták a türelmet, elismerték a tudomány elévülhetetlen jogait, nem kivánnak mást, csakhogy illően adják elő az eszméket, melyeket vallanak. És a vitatásnak eme szabadsága, a vallási kritikának eme szabadelvüsége annak a kitartásnak köszönhető, a melylyel Renán védette az ész jogát, hogy öntudatos vizsgálódása eredményeit megismerhesse, bárminők legyenek azok. Ő kényszerítette a közvéleményt, hogy türelmes legyen, és a közvélemény ma háláját ismeri el iránta. És az ő befolyása alatt nemcsak hogy felszabadúlt a tudomány, hanem bámulatosan emelkedett és terjedtségben sokat nyert. Értjük ezalatt, hogy a vallási tudomány megszűnt

felekezeti lenni, milyen volt a XVII-ik százévben, és a különböző egyházakban követhetik ugyanazt tudományos czélt és találkozhatnak ugyanazon igazságnak csúcspontjain. És ez egyik oka ama türelemnek, mely ma a vallási kérdésekben uralkodik.

Ezek azok a fontos szolgálatok, melyeket Renan a tudománynak, de egyszersmind a társadalmi életnek is tett. Kétségtelen, hogy a különböző hitvallású gondolkozók közt az érintkezés ma könnyebb. És ez is arra a nagy és jogosult befolyásra vezethető viszsza, melyet Renán gyakorolt kortársaira.

Ez az ő munkájában a szép és nagyszerű rész, mely által élni fog, s a melyért egykor úgy fognak beszélni a XIX-ik százévről, hogy az a Renán százéve, mint a hogy a XVIII-ikról mondják, hogy a Voltaire-é. De eme fényes oldal mellett van árnyék is. És meg kell azt is mutatni, hogy az egész Renánt lássuk. Nem kell feledni, hogy egy kifejezés jött forgalomba, mely a léleknek és lelkiismeretnek egy bizonyos állapotát találóan jelzi: „a Renanismus.“ A mit a Renán munkájáról mondottunk, ez nem az, mit Renanismus alatt értenek, hanem az éremnek éppen a másik oldala. Az erkölcsi követelményeknek eme fensőbb lenézése, eme magasabb, s mindig nevető és mindig megelégedett dilettantismus, emez előkelő optimismus, mely se nem tagad, se nem erősít, mely így nyilatkozik: „Egyetértek azokkal, kik minden véleménytől szabadok és az átalános jóhajlamú irónia álláspontjára helyezkedtek.“ Nem tréfa dolog az erkölcstanban „az átalános jóhajlamú iróniá“-t hirdetni. Renánnak különösek is voltak eszméi az erkölcstanra nézve. Maga a *moral* szó sem tetszett neki. Íme, mindjárt azután, hogy a kath. egyházzal szakított, ezeket irta: „Én úgy hiszem, hogy a *moral* szó jövőben nem lesz alkalmas és mással fogják helyettesiteni. Saját részemre, én e helyett inkább az *aestheticá*-t teszem. Én egy cselekedettel szemben, inkább azt kérdem, hogy szép-e vagy rút, minthogy jó-e vagy rosz.“ És ő mindig hű maradt ehez a felfogáshoz, melyet annyi formában és oly különböző módon fejezett ki. E nemcsak tökélytelen, de hamis nézet, sajnos, megtermette szánandó gyümölcseit. Tanitványai mohó vágygyal fogadták a mester elveit és levonták azokból a következményeket, melyekre ő maga talán nem is gondolt, de a melyek bizonyára elveiben bennfoglaltattak. De nem helyesen mondjuk, hogy Renán nem látta az ő elve következményeit. Ő maga is levonta a következményeket, midőn tanította, minden dolgok, még a szellem szemlélődéseinek is hiábavalóságát, az emberi cselekedetek közömbösségét és a természet csalárdságát, mely minket arra visz, hogy higyjünk az

erényben. S maga magának szerencsét kivánva, hogy erényes életet folytasson (a mi teljesen úgy is volt) nem fél másoknak azt ajánlani, hogy cselekedjenek az ő jótetszésük szerint. Renán sohase tudta a *vétket* felfogni. S tanitványait nemcsak arra vezette, hogy ne lássák a rosszat magukban, hanem hogy ne különböztessék meg magukon kivül, környezetükben se. Különben azokra nézve, valamint reá nézve is, nincs sem jó, sem rosz; egy szóval ez az erkölcs lerontása. És a hova az általános ironiával, az erkölcsi eszme lerontása után jutunk, az fensőbb lenézés mások s főleg a kicsinyek és tudatlanok irányába. A világ, hol ők mozognak, egy többé-kevésbbé mulatságos látványosság lesz, a szerint a mint a nézők eltünnek és a szerint mint a szinészek jól játszanak vagy ostobáskodnak. Halljátok magát Renánt: „Ez a világ egy látványosság, melyet Isten magamagának szerzett. Szolgáljuk a nagy Rendező szándékait közreműködve abban, hogy e látványosság a lehető legfényesebb és változatosab legyen . . .“ És erre nézve szükséges, hogy a nép mulasson, „ez az ő nagyszerű kárpótlása.“ Valljuk meg, hogy egy nemzedék, mely ily elveket venne magába és követne, egyszerűen alkalmatlan lenne az erkölcsi küzdelemre. A világról való eme felfogást, melyet mi hajlandók vagyunk jókedvűnek nevezni, Renán mindvégig megtartotta. Hogyha olvassuk végrendeletét „Gyermek és ifjúkori emlékei“-ben, megfogjuk találni a bizonyitékot. Íme, hogyan végződik e végrendelet: „Az a százév, melyben én éltem, lehet, hogy nem lesz a legnagyobb, de kétségtelenűl a legvidámabbnak fogják tartani. Kivéve utóbbi éveimet, melyekben kegyetlen fájdalmakat szenvedtem, midőn az életnek búcsut mondok, csak köszönni valóm lesz mindeme jóért, e szép sétáért, a melyet tehettem a valóságon keresztül.“

És ez minden eme kitünő művészre nézve! Valószinűleg kevés és arra nézve, ki az életet komolyan fogta fel, nem elég. Teljesen osztjuk annak az írónak a nézetét, ki a Renán halála után való napon, minden tisztelettel a nagy ember iránt, egyéb igazságok közt ezt írta: „Bármily kitünő legyen is Renánnak és tanitványainak ábrándnélküli dilettantismussa, mindig lesz még valami jobb dolog; és a mire az emberiség a legtöbb esetet fogja mutatni, az az, hogy ismeri azt a hittel bizó és édes munkát, az egyszerű ember munkáját, ki hiszen az Isten országában és a nélkül, hogy okoskodásból cselekednék, magát alázatosan arra szenteli, hogy annak megvalósítására munkáljon.“ Nem lehetne ennél igazabb elitélést mondani a Renanismusra. De honnan e nagy szellemnek e gyöngesége a vallásos nézet szempontjából? Előttünk a legkisebb kétség sem forog

fenn erre nézve. Ez lényegesen az ő katholikus neveléséből származik, mely lelkiismeretét meghamisította. Ez nem egyedül álló eset. Könnyen idézhetnénk más példákat és más neveket is. A katholicismusnak nincs érzéke a bűn, az erkölcsi rosz iránt, és ez a katholikus rendszernek és tannak szükségképpi és kikerülhetlen következménye. Renán se tudta soha levetkőzni ezt az eredeti hibát. Az egyházzal szakítva vallási és erkölcsi tekintetben nihilismusba esett. És mégis benne nagyszerű vallásosság, mély mystikus érzelem volt. Ez egyike ama gazdag és termékeny értelem számos ellenmondásainak.

Renán tanitványai messze vitték lelkesültségüket a mester, az ő tanai, egyszóval a „Renanismus“ iránt. Mi nem igen hiszünk a Renanismus jövőjében. Nem látunk egy nagyobb tanitványt se, ki e bölcselmi dilettantismust fentartaná. Hogy kárt okozott és még okozhat, kétségtelen, de élni nem fog. Nekünk bizonyos jelekből úgy tetszik, hogy némely tanitványai komolyabb szempontból tekintik az életet, mint mesterük tette. Különben is örvendenünk kell, mert nem ez az, miáltal Renán megérdemli, hogy éljen és a mi által élni fog. Ismételjük, ő azok által a szolgálatok által fog élni, melyeket a szabad és független tudománynak tett. Egy jeles itélő, Reville, úgy nyilatkozott nekünk: „Bármi legyen a végleges itélet, melyet Renán Ernő vallási kritikájára megállapitanak, soha sem fogják elvitatni tőle azt a dicsőséget, hogy ő egy nálunk elhagyatott mezőt megújitott vagy még inkább újra teremtett, a független tudományét.

Felesleges talán mondani, hogy a katholikus papság gyűlölete, mely Renán ellen az egyház elhagyásától fogva fékevesztetten dühöngött, semmit se enyhült az ő halálával. A legdurvább gyalázásokkal illették még koporsójában is. Ez mégis hódolat a nagy férfiúnak. A protestáns lapok megtéve jogosúlt észrevételeiket az ő elveire és elméleteire, tisztelettel adóztak neki, kiemelve tudománybeli értékét és élete méltóságát. S engedtessék meg itt emlékezetbe idéznem, hogy Renán mély rokonszenvvel viseltetett közülünk egy iránt, ki idő előtt tehetségeinek teljes erejében ragadtatott el; értjük: az ifj. Coquerel Athanaset. Mikor a „Jézus élete“ megjelent, Coquerel egy tudományos és részrehajlatlan kritikát írt, mely ellentétben állott azoknak a kritikáknak legnagyobb részével, melyekben Renánt oly hevesen támadták. Coquerel bátran vette fel Renán védelmét, czáfolva egyszersmind, a mit ő hibának tekintett, az ő munkájában. Ekkor történt, hogy Coquerel Renánt az egyik czikkében „kedves és tudós barátom“-nak nevezte. E négy szó elég ok volt arra, hogy az orthodoxok haragja kitörjön és alkalmi ok, hogy Coquerelnek az „Ora-

toire" templomi segédpapságtól való elmozdítását követeljék. Coquerel halála után Renán az elismerésnek nagyszerű adóját rótta le barátja iránt, megható emlékezést írt róla a „Journal des Debats" lapban (1876. sept. 23-iki szám *). Miután a lelkészt, a tudóst és a művészetek ismerőjét méltányolja benne, így nyilatkozik: „Az ő kereszténysége igazi volt, mert az a hegyi beszéd kereszténysége." S fennebb idézett kifejezésére vonatkozással hozzá teszi: „Ő engem barátjának nevezett, mert valóban nagy becsüléssel és vonzalommal viseltettünk egymás iránt. Talán jobban teszi, ha nem nevez annak; a lelkipásztor nem bir egy világi szabadságával; de ő nem gondolta volna a barátsággal összeillőnek, hogyha nem fejezi ki azt, még akkor is, midőn neki rovására lehetett volna." Ez a finom megjegyzés, melyet Renán tett, teljesen igaz és jól jellemzi annak a nagy embernek lovagias jellemét, kit Coquerel Athanase-nak hivtak [1])

Renán műveinek hosszú sorozata van. Nem szándékozunk itt azokat mind felszámlálni. Csupán azokra a művekre szorítkozunk, melyek a vallástörténelemre és kritikára tartoznak. Adjuk azokat csaknem közlésük rendje szerint.

Etudes d' histoire religieuse, I. vol. — Nouvelles Etudes d' histoire religieuse, I. vol. — Histoire gènérale des langues semitiques, I. vol. — Histoire des origines du Christianisme: 1⁰ la vie de Jésus, I. vol; 2⁰ les Apotres, I. vol; 3⁰ Saint-Paul, I. vol; 4⁰ L' Antéchrist, I. vol; 5⁰ les Evangiles et la seconde génération chrétienne, I. vol; 6⁰ l'Eglise chretienne, I. vol; 7⁰ Marc-Auréle et la fin du monde antique, I. vol; Le livre de Job, I. vol; Le Cantique des Cantiques, I. vol; L' Ecclesiaste, I. vol; Mission de Phenicie. I. vol; Essais de morale et de critique I. vol; Conferences d'Angleterre sur

---

*) Ezt folyóiratunk közölte. „Ifj. Coquerel Athanaz" czímen l. „Ker. Magvető" 11. köt. 373—380. l. Szerk.

1) Renánnak a Coquerelekkel, idősebbel és ifjabbal való ismeretsége régibb keletü volt. Renán Scheffer Henri leányát vette el feleségül. A Scheffer kisasszony pedig vallásos nevelését ifj. Coquerel Athanasetól nyerte. Ezért atyja lefestette Coquerel Athanaset, mely kép ma a franczia történelmi társulat könyvtárában van. E kép középszerű mű. Scheffer Henri testvérének, csakugyan festő Scheffer Arynak is volt egy leánya, ki vallásos tanitást az id. Coquerel A.-tól nyert. Ez a festő meg az id. Coquerel A.-t festette le, mely mű ma a Coquerel Etienne-é. Ez arczkép nagyszerű munka. Egyike a művész legjobb munkáinak, melyek közt „a Samaritanus Jákób kútjánál" a legnagyobb értékü." Könnyű tehát megmagyarázni, hogyan jött ismeretségbe Renán a Coquerelekkel. Különben is ifj. Coquerel A. háza találkozó központja volt akkor Páris nehány értelmi kitünőségének, Renánnak, Bertotnak, Berthelot-nak stb.

l' Eglise primitive, I. vol; Histoire du peuple d' Izrael, tomes I. II. III. E munkából három kötet jelent meg, de a IV-ik is össze van alkotva, sőt az V-iknek is a kiadó kezei közt van a kézirata. Ugy hogy ez a munka teljes lesz és a két utolsó kötet nem sokáig fog késni.

Vannak e művek közt, melyek különösen a zsidó és keresztény történelemnek vannak szentelve, és ismét szövegmagyarázó munkák és érdekes észleletek, a melyeknek nagy hasznát vehetik mindazok, kiknek nincs idejük a forrásmunkák felkeresésére. Bizonyos, hogy sok javitást kell tenniök a Renán ítéleteiben és magyarázataiban, de minő bensőség, melylyel mindazokat a személyiségeket, a kikről ír, újra élteti! A „Jézus életét“ százszor is megbirálták már. De mily megragadó lapok, mily nagyszerű festések vannak abban! Szóval Renán művei minden hibák mellett is, melyektől ment emberi munka nem is lehet, bámulatos gazdagságot rejtenek magukban és azokat sokáig érdekkel fogják olvasni.

Charruaud Dezső.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

II. Fejezet.

(Folytatás.)

A Servet-pör előadásánál a következő helyeken foglalkoztam
Kálvin életének orthodox történetírójával :

Mikor Servet máglyára itéltetését előadom. Révész nagy művének
193. 188. 189. lapjára gondolva hozzá teszem: „Feltámadt ekkor a
könyörület — egy kálvinista tudósunk szerint — Kálvin szívében s
„pallos általi kivégzést javallt.“ Mikor a siralomházban a per folya-
mán okozott bántalmakért bocsánatot esdő Servettel Kálvin kevélyen
és embertelen durvasággal bánik, személyes reflexiók helyett következő
megjegyzést függesztem e helyhez: „A fennebbi jelenet leírásánál Ré-
vészt követtük. Az orthodox R. maga is hibáztatni látszik e pontnál
Kálvin magaviseletét. Sokkal nemesebb lelkű és igazabb őszinteségű
az egész pör előadásában a dunamelléki püspök.“ (S munkájából nyom-
ban idézem is a szavaimat igazoló részletet.*) — A 34. lap alján a
Servet nyersfából rakott máglyáját kétségbevonó Révészt megczáfolom.
A 35. lapon a kath. inquisitorok bakóira irányzott esetlen orthodox
gúnyt egy fordulattal Kálvinra vetem. A 36. lapon megjegyzem : „Egy
félóráig“ kinlódott Servet a máglyán Tollin szerint; „*majdnem* fél-
óráig“ Révész szerint. A 37. lapon ez utolsó észrevételt fűzöm még az
előbbeniekhez : „Servet utolsó órájában is megbocsátott elleneinek Brun-
nemann és Tollin szerint; Révész hallgat erről.“

Ime, ennyire vonható össze az egész neheztelt eljárás, a mit
én e gyászos pör előadásánál Révész Imrével szemben követtem. El
fogadtam nagyhírű munkájából mindazt, a mi más forrásokkal való
egybevetés után is igaznak tünt fel és akkori felfogásom előtt meg-
állhatott. Csupán egy helyen, a nyers tölgyfa-máglya kérdésénél, rót-
tam meg az elfogult írót, mely megróvást a fennebb tárgyalt ügy-
gyel kapcsolatban az I. fejezetben egész terjedelmében e lapok olvasói
elé terjesztettem. S íme a boldogult történetíró fia előáll most és
fölpanaszolja, hogy én sokkal nemesebb lelkűnek és igazabb őszinte-

*) Lásd: Unitár. Magyarországon. 33. l.

ségűnek merészlem tartani Szász Károlyt, mint az ő atyját. Holott Révész Kálmán valamivel kevesebb fiúi buzgósággal, vagy valamivel több történetírói ösmerettel azt is szintén oly jól megláthatta volna, hogy én szembetűnő kimélettel, készakarva elhallgattam igénytelen művemben mindazokat a kisebb-nagyobb fogásokat, melyekkel a hazai orthodoxia legkiemelkedőbb alakja Kálvin jellemét minden folttól megtisztogatni jó ügyhöz méltó buzgósággal törekedett.

És e leplezetlen kinyilatkoztatás után nem lesz már most meglepő azt is nyiltan kimondanom, hogy a R. K. által csupán családi szempontokbúl értelmezett „furcsa mondás“ valódilag nem egyéb, mint a lehető legszelidebb kifejezése ama szilárd meggyőződésnek, hogy Révész Imre eljárása a Servet-pör tárgyalásánál egyaránt nem mondható sem nemeslelkűnek, sem igazán őszinteének.

S mivel Révész írói működésével az *unitárius történetírásnak* egyszer már úgyis le kell számolnia: a fennebbi megjegyzéssel kapcsolatban kimondom azt is, a mit felvilágosult ref. íróinktól hiában vártunk eddig, hogy a Kálvinorthodoxia e fényes világosító lámpásának több műve történeti kritika tekintetében közel áll azokhoz a történelmi munkálatokhoz, miket kath. irodalmi társaságok nyujtanak olvasó közönségük kezébe.

Tartván azonban attól, hogy e „nagy mondásom“ ismét csak abba a „kellemes helyzetbe“ hozhatná ifjú ellentelemet, hogy az ismert családi ügyben ujonnan is „legkevésbbé se tartózkodjék az elfogulatlan közönség ítéletére hivatkozni“ : bátor leszek e reám nézve nem épen oly kellemes helyzet könnyebb tisztázása kedvéért nyilatkozatom támogatására egynémely figyelmet érdemlő erősséget fölsorolni. Alapos okom van reménykedni abban, hogy ezek egyike vagy másika meggyőző világosság és részrehajlatlan elfogulatlanság tekintetében még orthodox atyánkfiainak is tetszését avagy legalább helyben hagyását kinyerheti.

1564. május 27-én halt meg Kálvin. Három évtizeddel ezelőtt épen e nap háromszázados évfordulójának megülésére tett előkészületet a református világ kegyelete. A már akkor kiváló tekintélyű Révész Imre „Dévay Biró Mátyás első magyar reformátor“ életrajza végén kijelenté szándékát, hogy élve a kedvező alkalommal a legnagyobb reformátor életrajzát is ki fogja bocsátani s még pedig hiteles kútfőkből, hogy a magyar protestáns közönség se maradjon el más nemzetektől.

Melegen üdvözli e dícséretes szándékot a „Prot. Egyházi és Iskolai Lapban“ Szilágyi Ferencz, a m. tud. akademia levelező tagja s „Calvin János emlekezete“ czímmel vezérczikk alakjában mondja el nézeteit a megírandó műről. Szerinte 1862. nyarán hosszabb ideig mulatott Genfben, hol Kálvin életéből több olyan adatot jegyzett fel, melyeknek világ elé bocsátása azon nevezetes nap megünneplésére a hivők elméjét és szívét némileg előkészíti.

Meglátogatta Genfben a nagy székesegyházat s ott a szószékben látta az egyszerű fa karosszéket, Kálvin *egyetlen* emlékét. Meglátogatta a Champel magaslatot is, hol Servetet a genfiek kivégezték,

„még pedig, mint tudva van, Kálvin jóváhagyása, sőt némileg unszolása folytán." Kálvin életében e gyásztörténet s kivált azon kérdés: mennyiben lehet azt neki tulajdonítani? főhelyet foglal el s minden arra tartozó adat különös érdekkel bir.

E tekintetben figyelmébe ajánlja Révésznek Barni Gyula genfi akademiai professzor „Les martyrs de la libre pensée" cz. alatt épen Genfben mulatása alkalmával megjelent nyilvános felolvasásait. E felolvasások elseje Socratesről, a 6. és 7-ik Servetről szól, mint a szabad gondolat vértanúiról. Sajnálni lehet, hogy a genfi író nem mindenütt követi munkájában a „sine ira et studio" elvet s „a véráldozatot, úgy szólva, kizárólag Kálvin bűnének bizonyítja be, kiről nem átalja írni, hogy Servet *feladója és hóhéra volt.* (Le dénonciateur et le bourreau.) Itéletét elsősorban arra a két levélre építi, melyek elárulják Servetet a lyoni kath. inquisitiónak s melyeket szemmel láthatólag maga Kálvin diktált. Tudva van az is, hogy a Servet ügyében biráskodó genfi tanács több schweizi egyház véleményét kikérte; sajnos, hogy ez emberi lépést Kálvin ellenzette. Egyedül Basel szavazott a halálos ítélet mellett, a többi testület szelídebb véleményt nyilvánított. Magában Genfben is sokan voltak, kik a türelmetlenségét kárhoztatták. Számos pap is tiltakozott Servet elítéltetése ellen: így Zebedeus nyoni lelkész, Castellio stb.

— A mi a hóhér czímét és vádját illeti: miután „az igazság kardja" nem a Kálvin, de a vádlottat és állított bűnét elítélő bírák kezében volt, épen oly világos, mint természetes, hogy eszme- és fogalomzavar volna Kálvinnak tulajdonítni azon tényt, mit mások követtek el: a bírák végzéseért tehát őt tenni egyedül felelőssé. Nem lehet azonban azt sem tagadni, hogy Kálvin szeretetlen eljárásának és üldöző szellemének többen estek áldozatul. Barni három lapon (150—152.) keresztül sorolja fel ezen áldozatok nevét. Sőt azt is hitelesen kimutatja, hogy Kálvin már 1546-ban halállal fenyegette az eretnek Servetet.

— Az eretnekség hasonló kárhoztatásában Kálvin tiszttársai sem maradtak hátra. Béza Tódor a lelkiismeret szabadságát *ördögi hitágazatnak* nevezte. (Libertas conscientiae dogma diabolicum.) Farel azon naiv nézetet vallá, hogy mivel a pápa a hivőket az eretnekség bűnéért elítéli, képtelenség volna ebből azt következtetni, mintha az eretneket nem kellene halállal büntetni. „Nem akarom — jegyzi meg Szilágyi — Kálvint, mennyiben nem érdemli, menteni: hibás, elfogult véleménynek, téveszmének hódolásával, úgy szólva, az akkor uralkodó korszellem bűntársává vált; de azért nem kell őtet bűnösebbé tenni, mint a milyen volt, s az erkölcsi felelősségnek úgy is rá háromló terhét azzal súlyosbítani, hogy Servet máglyára küldését *egészen* neki rójjuk fel. Meggyőződése és sürgetése, hogy az eretnekséget büntetni kell, méltán rosszalandó; de azért a gyilkossággal nem egyértelmű tény."

„Enyhítő körülményképen" Szilágyi egy futó pillantást vet még a XVI. sz.-ban oly fontosnak tartott üdvtanra s a természeti vallás és a ker. rationalismus úgyvélt meddőségére. Ez okokból a mérsék-

letet ajánlván a mai felvilágosult, szabadabb viszonyok között is, czikkét a következőleg fejezi be:

— Segítse a Mindenható Révész urat üdvös szándékában, hogy a genevai reformator közhasznú élete leírásával a nagy férfiúhoz méltó s a magyar ref. egyház kegyeletét is hűn tolmácsló emléket emelhessen! Kálvin emberi gyengeségei, gyarlósága, tévelygései, sőt — miért ne mondnók ki? — bűnei halandó, elporló részével együtt elmúltak; enyészetet nem ismerő érdemei a síron túl is áldást hintve, a jóra serkentve, buzdítva tündökölnek. Míg ember e földön s ennek keblében a jog, szabadság, felvilágosodás becsének érzése él, — Kálvin neve és emlékezete halhatatlan leend! Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1863. 65—80. l.)

Ennyi lényegest tartalmaz e nevezetes czikk, mely az utóbb ujolag feléledt orthodoxiának mintegy sarkpontjául tekinthető. Szilágyi Ferencz nem ismerte emberét és felszólalása teljesen czélt tévesztett. Révész Imre e kétfelé is magyarázható nyilatkozatra még jobban megerősödött feltett szándékában, hogy a magyar népnek a makula nélkül való Kálvint mutatja be követésre méltó példányképül. Félév múlva, mintegy a Szilágyi czikkére feleletképen, közli Macaulay után a puritánok jellemzését, kiknek édes szülöttei a skót és amerikai egyházak, s csaknem a Szilágyi burkolt kifejezéseivel hívja fel R. a hívőket ez egyházak életének, szervezetének és jellemének utánzására. Közben Kálvinról is nyilvánítja felfogását, kit „a legnemesebb gyermekded őszinte barátság, a szelíd kedélyes családiasság, a szenvedők iránti részvét, a mély és lángoló honszerelem épen úgy jellemez, mint a törhetlen akarat és rendületlen következetesség." E szép vonások közűl a *lángoló* honszerelmet mindjárt is bebizonyítja, többek közt Kálvin egy ismeretes levelével, melyben ez nyiltan kijelenti, hogy neki ifjúsága óta nem volt kivánatos Francziaországban lakni s immár nem is nyugtalanítja őt többé e földi hazája után való vágyakozás. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1863. 897—907.)

1864. ápril hó 15-én írja meg Révész a sajtó alól kikerült „*Kálvin élete és a kálvinizmus*"[1]) első előszavát. Ez előszóban érdekes a következő kijelentés: „Az én életírói czélom most sem az volt, hogy *az olvasóval azt láttassam, hogy én miképen gondolkodom Kálvinról*; hanem az, hogy magát (?) Kálvint lássa az olvasó, a lehető legtisztább valódiságban."[2]) Még érdekesebb és figyelemre méltóbb a következő ellenmondó beismerés: „Kálvin elméjétől egy gondolat sem volt távolabb, mint az, hogy *ő magát eszményül és példányképül állítsa fel* s az, a ki őt mintegy bálványozná: *szellemének épen oly ellensége, mint az ő legnagyobb gyülölője.*" (Kálvin élete. Előszó. IV. IX. l.)

---

[1]) Emlékül a nagy reformátor halála évének háromszázados fordulatára Irta Révész Imre, a debreceni református egyház egyik rendes lelkipásztora és a magyar tudományos akademia levelező tagja. (Kálvin acélmetszetű arcképével.) Pest, kiadja Osterlamm K. 1864. 8r. XVI. és 334.

[2]) Ez orthodox nyilatkozatot jellemzőn világítja meg Révész köv. elszólása: Kálvin ártatlanságának czáfolatát mégis ezen munkából kisérti meg Szilágyi F. „Úgy véli tehát, hogy *én oly együgyű voltam, miszerint munkámból nem azt, a mit én akartam ... lehet megbizonyítni*". Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 987.

„*Rendkivüli részvéttel* fogadták“ hazánkban Révész szétküldött művét, mely alig pár hónap alatt két kiadást ért. (A kiadó nyilatkozata. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 1107.) Az elismerő bírálatok közűl bemutatjuk a hol orthodox, hol szabadelvű „Sárospataki Fűzetekét“, mely igen jellemző módon tolmácsolja a kálvinista olvasók meglepett elragadtatását.

— Nagy hiánya irodalmunknak, hogy nincsenek irány-műremekei. A mit nem ad az irodalom, azt megadta az egyház *Kálvin életében*. Van egy könyvünk, melyet szellemképzés végett olvashassunk s kezébe adhassunk az új nemzedéknek is, hogy a nagy reformátor életrajzából ismerje meg, milyenek azon férfiak, kik *az új Európát teremtették* s minőknek *kell lenni* azoknak, kik tiszteletreméltó, nagy dolgokat akarnak véghez vinni.

— E munka megjelenése *providentialis intézkedés* bíráló szerint, mert Révész „Kálvin élete“ ellensúlyozza Renan „Jézus életét.“ Renan munkájából a tagadás szelleme szól: Révész munkájában a Kálvin szelleme támad fel közöttünk ismét. E munka tört. iránya objectiv, szelleme vallásos és kritikai. Széptani alakja helyes, irálya szabatos és nyomós; ennél fogva műbecse elvitathatlan.

— Szerző kevéssel áll alább Mac Aulaynál. Írói büszkesége ellenfeleinek még annyi örömet sem enged, hogy őt megtámadhassák. Bár kimondá, hogy nincs szándéka magát alakjai érdekében érvényesíteni: de azért igen helyesen tette, hogy e határozatát a mű folyamában *az igazság érdekében* megváltoztatta. Neki tanítani kell! Révész úr szólott s Kálvin szellemét annyira megtisztítá a vádtól, melylyel azt Servet halála sokak előtt három század alatt terhelé, hogy az csak a tudatlanság vagy roszakarat rágalma lehet ezután.[1])

— Szerencsét kívánunk egyházunknak, hogy e munkát a lelki szárazság e napjaiban lelki táplálékul nyerhette. Bizonyára minden ref. család *a szentirás mellé oda állítja e munkát is.* Kálvin nem állhat soha máshol. Hadd legyen a ref. háznak ismét vezetője azon férfiú, ki egykor Genfben a ker. családot teremtette. (Dr. Heiszler József: Sárospataki Fűzetek. 1864. 358—361.)

Sokkal terjedelmesebb Farkas József ismertetése, ki araszos körmondatokban áradozik Kálvin és az ő Révésze érdemei felett. A későbbi időkben nem eléggé méltányolt Kálvinnak köszönheti e világ a valláserkölcsi életet és a szellemi világosságot. Az ő szelleme az emberiség egy részét *egészen újjá teremtette*. Kálvin hatása az is, hogy a magyar nemzet és nyelv él és hogy ezentúl is élni törekszik. Adja Isten, hogy Kálvin *megdicsőült szelleme*, mely 300 év előtt hagyá el roncsolt sárházát, *minél több megtestesülést nyerjen*! (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 18. 19. sz.)

Ily zajos dithyrambok között szólalt még egyszer fel Szilágyi Fe-

---

[1]) V. ö. „*Jó előre* feltevé magában, hogy Kálvint *kimenteni* (így!), igazolni fogja. Tehát olyannak írja s jellemzi őt, a milyen valóban volt.“ Stähelin „Johannes Calvin“ cz. művéről. Sárospataki Fűzetek. 1861. 272. Ilyen volt a tört. kritika Sárospatakon 30 évvel ezelőtt!

rencz, kinek sehogy sem tetszett az, hogy a genfi reformátort II-ik Krisztusnak és az ő debreczeni apostolának művét egy új szentírásnak tekintsék a nekihevült atyafiak. Elismeréssel tárgyalja Révész könyvét, csupán a felett fejezve ki sajnálatát, hogy előző czikkét az író nem vette kellő figyelembe. Lám a franczia király az *eretnek* Kálvint épen azon a jogon megégethette volna, mint ez Servetet. Az sem áll, hogy: „Kálvin egyénisége a Servet végsorsára nézve egészen ártatlan.“ Hisz maga Révész is idézi már 1546-ból a Kálvin halálos fenyegetését. Nem áll az sem, hogy a schweizi egyházak „rettenetes egyhangúsággal S. végveszedelmét kívánták“ volna. Az egy Basel kivételével. Barni bizonyítása szerint: „egyik sem bátorkodott a halálos büntetést kimondani; Bern pedig világosan szelidebb büntetést tanácsolt, t. i. semmit se tenni, a mi egy ker. hatósághoz illetlen volna.“

A kálvinizmus dicsőítéséhez is férne egy pár szó. Szilágyi, ki nem theologus, csak arra útal, hogy a praedestinatiót nemcsak a mai tudomány megczáfolja, hanem maga Genf is egészen elvetette. *Igen érdekes tört. tény, hogy Kálvin városában ma,* úgyszólva, *a kálvinizmus nem létezik.* Csak az állam-egyháztól elvált egy kis töredék felekezet szít még Kálvinhoz. Nemcsak az állam-egyház, hanem még a hires főiskola is kivetette Kálvin szellemét kebeléből.[1] (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 616—621.)

A következő 21. számban maga a Prot. Egyh. és Isk. Lap mér egy oldalvágást a Kálvin-praedestinatióra, mely hirhedt tan Kálvin munkáinak megkülönböztető ismervét képezi, de másfelől ellenkezik „úgy az emberiség fejlődésének alapeszméjével, a szabad akarattal, mint a szentírás világos nyilatkozataival, hol a megtérő bűnös megkegyelmezése különösen van hangsúlyozva.“ Ily hangon üdvözölte a háromszázados évfordulót az akkori Prot. E. és Isk. Lap. Révész a r i következő 22. számban felel meg Szilágyinak. Felelete sokkal jobban bevilágít gondolkozásmódjába, semhogy legjellemzőbb részletét ide ne iktatnók.

— Jól tudtam, hogy azon felfogással és eredménynyel, a melylyel én Servet ügyét tárgyaltam, sokan nem lesznek megelégedve: mert *régóta általános divat* S. szomorú végsorsáért egészen vagy nagy részben Kálvin egyéniségét tenni felelőssé. *Én Kálvin egyéniségét egészen ártatlannak tartom;* s ezt Sz. F. úr nem helyesli, mert hiszen, úgymond, magam idézem Kálvin szavait: „Ha S. idejő, soha el nem tűröm, hogy élve hagyja el Genfet; ha ugyan van még valami tekintélyem.“ Igenis idézem e szavakat, de nyomban utánok teszem: „Ezen levelet Kálvin 1546. febr. 13-án írta.“ Oda czéloztam ez által, hogy az olvasó vegye figyelembe a majdnem teljes 8 évet, mely K. nyilatkozatától S. haláláig lefolyt, s tegye fel komolyan magának e kérdést: lehet-e bárkit is felelőssé tenni *csupán* (.) azért, mert 8 évvel a tény előtt ezt vagy azt mondotta? Hátha megbánta a felindulásban tett nyilatkozatot: hátha más nézetre tért. Vagy ha megmaradt is nyilatkozata mellett: vajjon hatalmában állott-e annak beváltása? Mind-

[1]) Ez átváltozást tanulságosan írja le b. *Goltz Ármin* „Die ref. Kirche Genfs im XIX. Jahrhundert“ cz. művében. Basel u. Genf. 1862. S. 414—432. A genfiek Kálvin helyett a szentírást és a lelkiismeret szabadságát fogadták el. U. o. 422. l.

ezeket kérem Kálvinra nézve *is* figyelembe vétetni, s mindaddig, míg teljes tört. biztossággal kimutatva *nem lesz*, hogy K. 1553 őszén valóban 8 évvel azelőtti nyilatkozata következtében, alapján s *szellemében tette azt, a mit tett*, és hogy neki S. elítéltetése idején csakugyan oly tekintélye és befolyása volt, miszerint a boldogtalan ember sorsa egészen vagy *nagy* (!) részben ő tőle függött: mindaddig, mondom, míg ezek s több ezekkel lényegesen rokon kérdések figyelembe véve s *eldöntve nincsenek*. — tartózkodjunk Kálvin felelőssé tételétől.

— Én, mint történetíró, nem K. személyének, hanem az igazságnak, a valódiságnak *ügyvéde* igyekeztem lenni: *előttem ama kérdések tisztában vannak*! s épen ezért kötelességemnek tartottam, a divatos felfogás ellenében is, oly szellemben írni, a mint írtam.

— Sz. F. úr nem helyesli azt sem, hogy én a genfiek által megkérdezett helvét hatóságokról azt mondom: „rettenetes egyhangúsággal S. *végveszedelmét kívánták*". „Én azt nem mondtam, hogy minden vélemény S. elevenen való *megégetését*, hanem *csak* azt, hogy végveszedelmét kívánta egyhangulag és ez megtörtént, mihelyt őt bűnösnek, vagyis valódi eretneknek kimondották. Ez orthodox egyenességű okoskodással szemben lásd „Kálvin életét." 187—188. l.)

— Elhiszem, sőt tudom, hogy a mai Genf *nem épen hű már* Kálvinhoz és a kálvinizmushoz. (V. ö. e fél bevallást könyve egész irányával!) A keresztyénség is ott leggyengébb, a hol maga Krisztus hirdette. — Ezek után bocsánatot kér az író a t. közönségtől, ha ezentúl a netalán felmerülő észrevételekre rögtön nem felel. „Bevárok egy bizonyos időt, s akkor tüzetesen szólok a dologhoz. Várom a fellépést különösen egy bizonyos táborból, s az ellen *úgy, a mint Isten tudnom adta*, síkra szállani és erős harczot vívni *szent kötelességemnek tartandom*." (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 687—690.)

A pesti modern theologusoktól, Ballagi és társaitól, várta Révész az itt említett támadást. Fel is készült azok ellen az ismeretes theologiai érvek egész tárával. Ámde mindig igaz marad: habent sua fata libelli. A szemkápráztató sophismák láttára, melylyel Révész jóindulatú figyelmeztetésére felelt, maga Szilágyi F. lépett sorompóba s szabad szellemű, felvilágosult történet-irodalmunk egyik legtiszteltebb agg bajnokával kellett az orthodoxia tőlemelt fegyverét a debreczeni történetírónak összemérnie. Az összecsapás megtörtént. Hirét és dicsőségét a világ tulsó részére is elvitték[1]; mert talán mondanunk sem kell, hogy a megtámadott orthodoxia ez utolsó döntő harczában is, mint Kálvin óta annyi sokban, s épen azon módon — győztes maradt.

„*Calvin és Servet.*" (Non dictum, sed responsum puta.) — Igy kezdi Szilágyi F. a Prot. Egyh. és Isk. Lap 25-ik számában végleges döntő feleletét. Sajátságos körülménynek találja, hogy mindazon botlást, a mit Révész könyve bírálójának szemére lobbant, még nagyobb mér-

[1] Legközelebb dr. *Böhl Ede* bécsi theol. professzor ismertette a „*Presbyt. and Reformed Review*" cz. tekintélyes amerikai folyóiratban, az unitáriusoknak a prot. irod. társaságból való kizárásával, s több más kérdéssel kapcsolatban. Az orthodox Böhlt magyar kálvinista barátjai felültették, — jegyzi meg ezekre a jól sejtő Szőts Farkas. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 258.)

tékben ő maga az író követte el: az olvasó közönséget félrevezette; több *kétségtelen történelmi tényt* megtagadott, elhallgatott, vagy, a mint látszik, nem ismert; sőt megtagadta saját maga elvét, midőn a helyett, hogy Kálvint „lehető legtisztább valódiságában“ állítsa az olvasók elibe, a történelmet megmásítva, egy abban nem létező, ideális Kálvint rajzolt.

— Kálvin állított teljes ártatlanságának czáfolatát elébb t. tudósunk saját munkájából kisértem meg, e szerint ad melius informandum dominum Révész appellando. Mellőzöm a különben igen fontos adatot, Kálvinnak már 1546-ban forralt boszútervét, mit R. úr okoskodása szerint utóbb (hátha) „megbánt“. Ámde azt R. maga írja, hogy Kálvin: a) Servetet, a menekültet, a büntető törvény kezébe adta. b) Ellene mint vádló fellépett. c) Védiratában „igazolá azon tettet, miszerint az eretnekeket halállal kell büntetni.“ A mellett t. tudósunk szerint nem kell azt is feledni, hogy a „genfieknek S. elleni eljárásában s Kálvinnak ez ügyről irott művében van *bizonyos hősiesség is.*“ (Kálvin élete. 203. l.)

— S a maga által bevallott ily tények után t. tudósunk (186. l.) azt is mondja, hogy „számos bizonyságok szerint“ Kálvin a per folyamán „halálos büntetésre *nem is gondolt*“, őtet S. elítéltetésében *egészen ártatlannak* tartja. Valóban ilyen a mustármagnál nagyobb hit, a melyről idvezítőnk mondotta, hogy a hegyeket kimozdítná helyökből. Egy Genfből hozzám írt levél szerint a Kálvin-ünnepélyt megelőző este a város utczáin falragaszok formájában a S. elleni ítélet kifüggesztetett. Ime a Nemesis, a XIX. sz. büntető közvéleménye épen a Kálvin városában!

— Tisztelt tudósunk a S. ügyet nem kevés részrehajlással írja le, és sok igen lényeges körülményt el is hallgat. Igy miután Kálvin elébb maga szolgáját és irnokát, De la Fontainet léptette fel S. vádlójául ezt idézi R. is), e szalmaváz szabadon bocsátása után a reformátor saját testvére, K. Antal, vállalta el e díszes kötelességet; továbbá a K. által készitett requisitoriumban mint bűn volt S.-nek felróva, hogy „a viennei börtönből kiszökött“, tehát hogy életét megmentette; ugyancsak azon okmányban a theologiai sérelmek után „a személyes sérelmek“ (t. i. K. elleni vétségek) következtek. (Aprés les griefs theologiques venaient *les griefs personnels.*) Az első vádokmány egyik pontja szerint is S. az egyházi tannak a *Kálvin személyében* káromlásával vádoltatott. (Lásd *Barni*: Les martyrs de la libre pensée Genéve. 1862. 179.)

— Révész úr is említi, hogy Ptolemaeus földrajzi művét kiadta S., de elhallgatta, hogy Kálvin ellene azon könyvből mily sajátszerű vádat kovácsolt. Mint bűnt hányta ugyanis fel, hogy S. a szent földet kopár tartománynak mondja, holott Mózes dicséri annak termékenységét. „Ez isten-tagadó nyilatkozat!...“ Igen örvendettem — mondja K. az ülésről írt tudósításában — hogy a hitetlennek száját így bezártam. Az ocsmány eb (obscoenus canis) ily világos okok által leveretve, egyebet nem mondhatott: Abban semmi rossz nincsen!

Révész úr továbbá azt sem hozta fel, hogy K. nemcsak ellenezte a schweizi egyházak megkérdezését S. ügyében, hanem rájuk erkölcsi nyomást is gyakorolt. Barni szerint (193. l.) „írt az egyházak főbb papjainak, *Bullinger* zürichi első papnak, *Sulzer* baseli papnak stb. az elméket elkészítni és oly véleményt kapni, a minőt óhajtott.“ — Kálvin többi ál-

dozatait is elhallgatta R., így *d'Argillére Antalt* többszöri kinzás után lefejezték, *mert Servetet Kálvin ellen védte*; *Norbert Antalt* száműzték, előbb nyelvét a Molard piaczon tüzes vassal átszúrván, a mért *részeg korában* Kálvint és a papokat szídalmazta. (Barni: 145—151.) Nem alaptalanul veti ez író Kálvin szemére „az ingerlékeny és bosszúálló jellemet", úgy szintén Mignet „a dölyföt, túlzást és kegyetlenséget."

— Révész könyve sok részében középkori szellemű: az eretneküldözést helyeselni látszik, sőt dícséri e részben K. „hősiességét"; túláradólag dícsőíti magát Kálvint is, s praedestinatióját, e több mint botrányos és képtelen, mert épen *nevetséges* s korunk tudományában már nem is létező tant, úgyszólva, nem csak dícsőíti, de megdönthetetlennek is mondja.

— Még inkább lehet sajnálni a S. ellen elkövetett igaztalan eljárást. E minden gyarlóságai s botlásai mellett is kitünő, jeles, s mit fájdalom! Kálvinról oly mértékben elmondani nem lehet: *maga kora felibe emelkedő* tudós iránt Révész úr csaknem minden sorából kirí a részrehajlás, sőt igazságtalanság. Mintha feladatává tette volna a vallásos fanatizmus szerencsétlen áldozatát lehetőleg sötét szinben állítni az olvasó elé, s annak bűnös voltát szintúgy kitüntetni! Mi volt Servet vétke, a miért máglyára hurczoltatott? Az, hogy nem hitte a szentháromság hitágazatát a IV. századbeli felfogás szerint s azt javítni akarta: de abban czélt nem érhetett, s terve meghiusulván, mint gonosztevő, halállal lakolt. Mi volt Kálvin érdeme és dicsősége, miért őt nagy embernek mondják s emlékezetének újítására közelebbről innepet tartottak? Az, hogy az egyházat reformálta, a pápa vicariatusát és a transsubstantiatiót illető hitágazatokat megtámadta s azoknak javítását szerencsésen végre is hajtotta. Servet tehát épen azért, a mit Kálvin tett, azaz eretnek volt, bűnös és a halált megérdemelte; míg Kálvint a régi egyház irányában nem kevésbé eretneket dícsőítik és magasztalják! Tehát nem a jog és igazság fogalma, de egyedül a *siker* az, a mi az érdem méltánylásában s a polgári koszorú osztogatásában dönt. Minő sajnos, alig érthető eszmezavar![1])

— De ha Servetet megégették a XVI-ik században, mert felvilágosodott nézetével kora felibe emelkedett: az utókor ezt jóvá tette s a XIX-ik század tudománya őt nem csak igazolta, de úgyszólva, a genfi tanács véres ítéletét megsemmisítette, emlékezetét a tőle hirdetett tan, legalább annak alapeszméje elfogadásával, rehabilitálta; *míg Kálvint az utókor elítélte és általa alapított, saját egyháza tanaitól elfordult, azokat megtagadta s e részben Servetnek utólagosan igazságot szolgáltatott.* A történelem tehát, mint Schiller mondja: „a világ törvényszéke" ítélt a két férfi emlékezete felett, — *Servetet felmentve, Kálvint kárhoztatva.* E dícső, magasztos jury mondja Servetről: „Not guilty!" (Nem bűnös. — Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 785—791. 817—820.)

[1]) Tisztelt tudósunk mondja, hogy Servet „*azt már* kénytelen volt elősmerni, hogy a szentháromságot háromfejű ördögnek, pokoli kutyának, szörnyetegnek (értsd: *Cerberusnak*!) nevezte." S erre t. tudósunk tán valami különös súlyt fektet? . . . Azon időben „Bolond Miska" és „Figaro" még nem léteztek, s az említett párhuzam vagy hasonlítás egy, a gondolkodó főktől már akkor is képtelennek tartott egyházi tan élczlapi kifejezése volt. Egyébiránt is a Cerberus, ha szabad mondani, vallásos eszme, sőt *görög és római dogma* volt. — jegyzi meg itt *Sz. F.*

(Negyedik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Irodalmi Értesítő.

A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár. E jeles munkának a XIV-ik s egyszersmind utolsó füzete a második kötetnek, a kezünk alatti. A szép prózát tárgyalja, kezdve a nagy bujdosó, Mikes leveleit, végzi a Bod Péter Szent Hiláriusá-n Azután a betűsoros, kimerítő név- és tárgymutató következik a II-ik kötetből. A harmadik kötetet az 1772—1823-iki korszak bevezetése nyitja meg. Tárgyalja a magyar nyelv kérdését, a költészetet Bessenyei fellépésével, majd Báróczyt, Kónyit, Br. Naláczit, Baróti Szabót. E füzetet is, mint előzőit tömör nyelv, világos stylus jellemzi.

Hazafias könyvtár. Szerkeszti Gaal Mózes. Derék vállalat, melynek két első számát vettük. Az első: *Szondi két apródja*, a második: *Zoárd jóslata*, mindkettő történeti tárgy a szerkesztő jeles tollából. Gaal Mózes, természetes keresetlen, igaz nyelven ir, munkáit a legnagyobb élvezettel olvashatják ifjak és felnőttek. Ára egy kötetnek 25 kr. Kiadja Stampfel K. Pozsonyban.

Az Athenaeum kézi lexikona. Szerk. Dr. Acsády Ignátz. A 31. füzet kezdődik a Prezid, végződik a Retorta szavak magyarázatán. Mellékelve van Magyarország tört. térképe szin-, az ó, renaisance és legujabb kor szobrászati alakjai kőnyomatban. A 31-ben a Retouchirozni — Sarasate vannak fejtegetve. Szinnyomatos melléklete „Magyarország hegy és vízrajzi viszonyai", metszetes pedig a szobai növények táblája Az egyes fogalmak magyarázatát illetőleg csak azokat mondhatjuk, mint a megelőzőkről. Azonban szeretnők, ha Priestleyt „angol hit és term. tudósnak mondja s helyesen is, felemlitvén róla physikai felfedezéseit, műveit, hittani munkáiról is megemlékezett volna az iró. Jelesen arról is, hogy az unitárius vallást ő vitte át az új világba, a minek nemcsak vallási hanem általános kulturai jelentősége van. A füzetek egyenként 30 kron kaphatók a kiadó Athenaeumnál.

Kertészgazdasági Lapok I. évf. 2 sz. Szerkesztik: Dr. Brassai Sámuel és Veress Fersncz. Az olvasgatásra érdemes czikkei közül kiemeljük Szentgyorgyi L. „A peronospora viticola ellen való védekezés czikkjét. Tapasztalatok gyümölcsészetünk terén, kertészeti hasznos jegyzetek-et. Belső embereinknek általában, kik kertészgazdasággal foglalkoznak, ajánljuk. Kiadja az erdélyi kert. egyl. Előfizetési ára nem tagoknak egy évre 2 frt 40 kr.

Háromszékvármegye népoktatási intézeteinek története cz. a. Berecz Gyula tanügyi monographiát ir. Ára 1 frt 50 kr. lesz, mi a Jókay-nyomda társulathoz küldendő Sepsi-Szentgyörgyre.

Székely József főiskolánk egykori növendéke, kinek „O és Középkor" cz. tört. szakkönyveit kritika és közönség egyaránt melegen fogadták, előfizetés hirdet „*Költemények és dalok*" cz. május elsején megjelenendő kötetére. Az előfizetési pénzek (fűzött példány: 1 frt, díszkötésű: 2 frt) Révai könyvkiadóhoz küldendők Budapestre.

—r —s

Különfélék.

Az egyházpolitikai kérdések, melyeket a múlt év hagyott hátra, ma bonyolultabbak, mint voltak. Az utóbbi két hónap alatt a helyzet semmit nem tisztult. Sőt immár benne vagyunk a kultur-harczban. A róm. kath. püspöki kar tanácskozásainak harczias böjti prédicatiok a visszhangjai. A róm. kath. klerus a szószékbe vitte a politikát és az ultramontánok mint egy keresztes hadjáratra hivják fel hiveiket a kormány tervbevett szabadelvű egyházi reformjaival szemben az ellenállásra. Mindezek eléggé mutatják a kath. papság álláspontját és éppen oly reformokkal szemben, melyeknek szükségét „hittani és lelkiismereti kérdések“ hangzatos czímén ők maguk idézték fel. A protestánsok, már jeleztük, a szabadelvű haladásnak útját állni nem akarják és e tekintetben a protestáns püspökök a napi sajtóban csaknem egyhangulag nyilatkoztak. Elismerik az állam egyházi politikájának jogosultságát és ha észrevételeket tesznek, ez észrevételek csak annak idejére és módjára vonatkoznak. Az unitárius egyház püspöke e kérdésben a következő nyilatkozatot tette: „Semmi kifogásom a polgári házasság ellen, de nem hiszem, hogy a mi népünk meg legyen reá érve, hogy olyan könynyü szerrel hozzá törödjék. Mert ez a kérdés most bukkant fel és eddig nem volt kellően előkészítve. A polgári házasság ellen való agitálást feltétlenül károsnak tartom, különösön pedig a szószékről perhorreskálom. A többi függő egyházpolitikai kérdések elintézését is szükségesnek tartom.“ Megkerestetvén egyik laptól, hogy aggodalma mire vonatkozik, „kijelentette, hogy csupán arra, hogy a katholikus részről megindult agitáczióval szemben a kormány a torvényjavaslattal czélt érni nem fog.

Ő nem szól bele abba az agitáczióiba, mit katholikus részről teljesítenek, de azt helyteleníti hogy az izgatás prédikáló székről is történik.

Elvileg ő egyáltalán nem ellensége a polgári házasság eszméjének, mert úgy tekinti a házasságot mint az állam teendőjét, melynek végrehajtását az egyházra bizta.

A polgári házasság kérdését nem látja eléggé elökészitve. Nem

látja eléggé előkészítve a népet sem, a polgári házasság eszméjére és ezért aggódik a megindult actióval szemben a házasság-ügy czélba vett rendezésének sikere tekintetében.

A püspök különben a házasság kérdésével az egyházban tüzetesen nem foglalkozhatott, mert a kormány részéről az unitárius egyház ebben a tárgyban megkeresve nem lett."

Az Ország-Világ czímű képes lap közölte a magyar kath. és és prot. püspökök arczképeit. E közlés az egyházpolitikai kérdésekkel kapcsolatos. Mindenik egy-egy jel- vagy iránymondatot is írt a lap számára. *Ferencz* József unitárius püspök ezt irta: »*A vallás örök, de formáiban nem zárkozhatik el a kor miveltségétől.*«

Egyházi élet. *A kolozsvári egyházközség* idei közgyülése elé terjesztett évi jelentésből közöljük a következőket:

„Berde Mózes afia, ki sok éven keresztül viselte a gondnokságot hivséggel és buzgósággal, betegeskedése miatt beadván lemondását, közgyülésünk azt tudomásul véve érdemei elismeréséül örökös tiszteletbeli gondnoknak választotta meg s az így megüresedett első gondnoki állásra a Mélt. és Főt. püspök úr jelenlétében, megválasztatott Filep István gondnok s helyébe meg gondnoknak Gyulay László kebli tanácsos afia. Ugyanekkor a már hosszú idő óta pénztárnok Jánosi Gergely afia is korára való tekintettel lemondván hivataláról s lemondása buzgó és hasznos szolgálatainak s hüségének elismerése mellett elfogadtatván, helyébe pénztárnoknak választatott Czakó József afia. Jogügyésznek ujra megválasztatott: Kőváry Mihály afia s jegyzőnek Iszlay Márton. A kebli tanács is megujíttatván, megválasztattak tagjaiúl: Fekete Pál, Szász Ádám, Kőváry László, Molnár Sándor, Mikó Imre, Benczédi Gergely, Kovács János, Benkő Mihály, dr. Ferencz Ákos, Farkas József, Jánosy Gergely, Lászlóczky Samú király-utczai, ifj. Lászlóczky Samú, Vécsey Sámuel, Lakatos Ferencz, Müller Gyula, Knauer József, Szilágyi József. A kebli tanács igyekezett zajtalan, de hasznos munkássággal s éber őrködéssel teljesíteni hivatását. Év folytán a templom és ekklézsiai épületeken több javítások tétettek. A nagyobb javítások összege 387 frt 11 kr. A pénztári napló vezetésére egy új és czélszerű utasítás készíttetett. Leányiskolánk népessége 70 volt, s ebből unitárius 30. A vallástanítás rendesen folyt. A belvárosi iskolákban tanult 90 növendék, a külvárosiakban 28, összesen 118. Egyéb népesedési mozgalmak a következők voltak. Kereszteltetett: fiú: 20, leány: 22; összesen: 42. Konfirmáltatott: fiú: 18, leány: 10; összesen: 28. Eskettetett: 19 pár. Elhalálozott: finemből: 20, nőnemből: 12; összesen: 32. Átállott hozzánk 15; tőlünk: 2. Az összes lélek-

szám a mult év végén: 1233; s ha összehasonlítjuk ezt az ezelőtt 10 évi létszámmal, 1034-el, az a tény áll előttünk, hogy az utóbbi 10 év alatt eklézsiánk népessége mintegy 200-al növekedett. Dévai leányegyházunk népesedési mozgalma: meghalt a finemből 1; s így a lélekszám: 42. Nagyszebeni leányegyházunkban: született 1; meghalt 2; a lélekszám: 31. Egyházközségünknek ajándékokat adtak: a kisegítő-takarékpénztár 50 frtot; a kolozsvári takarékpénztár 25 frtot. Egyházközségünk aláirt 40 frtot az udvarhelyi templomra, és egyesek ugyane czélra oly összegeket, melyek szépen mutatják ez egyházközség tagjainak mindenkori adakozásoknál előljáró áldozatkészségét. A templomi perselyekbe tett adakozások: az ekklézsia számára begyült: 30 frt, az ekklézsia szegényei számára 7 frt 13 kr.; a Dávid F. alapítvány számára 10 frt 29 kr. Az adakozások közé számíthatjuk azt a munkát is, melyet Fekete Pál, Szász Ádám és Pákey Lajos afiai az ekklézsia több ügyeiben készséggel végeztek. — Kegyeletes dolgot cselekszünk, ha megemlékezünk az ekklézsia négy idős tagjának elhunytáról. Kovácsi Antal tanár, dr. Berde Áron és özv. Nagy Elekné, Gedő Terézia és a mindig ez ekklézsia kötelékébe tartozó Debreczeni Szabó József, szép kort érve bevégezték földi munkásságukat. Legyen áldott közöttünk emlékezetük! — Végül egy a közvéleményt általánosan foglalkoztató s egyházközségünket is és minden protestáns egyházat egyenként oly közelről érdeklő kérdést kell felemlíteni, melynek vitatása a mult évben oly nagy hullámokat vert, s a mely megoldva ma sincs. Értjük a ma kormánykörökben és mindenütt szőnyegen levő egyházpolitikai kérdést. Ennek a kérdésnek a megoldása a kormány kezében van. Hogy miként fog az történni, a közel jövő megmutatja. De bármiként határoztassanak meg a különböző keresztény egyházaknak egymáshoz és ezeknek az államhoz való viszonyai, a legnagyobb erősségünk bizonyára az lesz, a mi ez egyházközséget a legnehezebb időkben is megtartotta: a hűség szent vallásunkhoz, a ragaszkodás a családi élet minden fontosabb mozzanataiban hitünkhez és szertartásainkhoz. Ez pedig megleend. És e mellett biztosan nézhetünk bárminő körülmények közt a jövő elé."

Vallás-szabadság az észak-amerikai „Egyesült-Államokban." Az „Egyesült-Államokban" a vallás a kormány hatáskörén kivül esik. A teljes vallás-szabadság minden polgárnak elidegeníthetlen joga. Már a *Penn Vilmos* által alkotott törvényben a legelső helyre a *vallásos türelem* van téve; mert: *„A lelkiismereti szabadság természetes jog, s mindenkinek tulajdona."* Az alkotmány csak két helyen emlékezik meg a vallásról, a VII. c. 3-ik §-ában; kimondja, hogy az Unio területén a hivatalra alkalmazás nem függ a vallástól; és hogy a Congressus ne alkosson olyan

törvényt, mely valamely vallás behozatalára vonatkozik, vagy annak szabad gyakorlatát eltiltja.

E szerint az Egyesült-Államokban mindenik felekezet egyenjogu: az egyházak úgy keletkeznek, úgy szervezkednek, s úgy tartják fönn magukat, a mint nekik tetszik; a mint a hívek azt legczélszerübbnek tartják. Olyan templomot építenek, s olyan papot tartanak, a milyen vallásos nézeteiknek leginkább megfelel.

A házasság-kötés polgári szerződésen alapszik. Házassági frigyet lehet kötni a béke-bírák, a városok, a polgármesterek, általában a helyi hatóságok előtt. A felek mehetnek bármely felekezetü lelkészhez is, annak a bizonyítványa szintén teljes jogerőre emeli a házasságot. Az esketés többnyire templomokban megyen véghez; kevesen elégesznek meg a hatóság előtt kötött polgári szerződéssel.

Hogy olyan sok felekezet van (100-nál több) az Egyesült-Államokban, az a teljes vallás-szabadság elvéből önként következik. A sok vallás-felekezet példás egyetértésben él egymással. A nép sokkal vallásosabb, buzgóbb, mint Európában. S mindez a teljes vallás-szabadságnak a következménye.

Európában pedig az *állam* és *egyház közötti* folytonos surlódásnak és összeütközésnek a legfőbb oka az, hogy nincs *teljes vallásszabadság*. Vajha beteljesednék nálunk is az amerikai lelkészek kérése, kik imájokat többnyire igy végzik be: „*Tartsd meg Uram a vallás-szabadságot közöttünk, s adj erőt távoli felebarátainknak is, hogy azt kivívhassák magoknak!*"

Monroe Jakabnak, az Egyesült-Államok *Elnökének* (1811—1825.) a Congressushoz, s polgártársaihoz intézett beszédéből, melyben a vallás-szabadság elveit oly szépen fejtegeti, közöljük a következőket:

Tagadhatatlan igazság, hogy vallásunkat, s külső jelek által gyakorolt isteni tiszteletünket nem kényszerítés, hanem csak józan eszünk s meggyőződésünk által határozhatjuk meg. Mindenkinek joga van lelkiismerete meggyőződése szerint való vallást követni. Mindenkinek kötelessége ugyan teremtőjét tisztelni, de oly módon, a mint azt ki-ki teremtőjéhez legméltóbbnak tartja. Egy polgár sem lehet vallási meggyőződését illetőleg az állam hatalmának alávetve; attól egészen függetlennek kell lennie. Mert az állam csak a törvények, a vagyon, s a személybiztonság intézménye. Az embernek Istennel való benső összeköttetését semmi nemü földi hatalom nem birálhatja el, — csak az Isten. S ha valaki visszaél a lelkiismereti szabadság jogával, az Istent bántja meg, s nem az embereket; s egyedül Istennek tartozik számadással."

„Ismeretes, hogy napjainkig milyen befolyást gyakorolt a papi intézmény a társadalomra; mennyiszer akarta a papság az egyházi hatalmat

a világi hatalom fölé emelni: ismeretes, hogy hányszor fogott kezet a zsarnokokkal a politikai szabadság elnyomására, de azt soha se láttuk, hogy a nép-szabadság védelmére kelt volna. A polgári szabadságot megsemmisiteni akarók mindig biztosan számíthattak a papság támogatására. Vérözönök folytak az ó-világban a vallási villongások megszüntetése, s a különböző vélemények kiirtása végett. Végre az idő megmutatta az egyetlen orvosi eszközt, s az üldözések abban hagyása enyhitette a roszat. Amerika bebizonyitotta, hogyha a *teljes vallásszabadság* nem is akadályozhatta meg egészen a papságnak az államra való káros befolyását, de mindenesetre azt nagy mérvben gyengítette."

Pápa Amerikában. Némelyek itthon és külföldön — írja a Christian Register — attól félnek, hogy amerikai pápánk lesz. Mi úgy véleked ünk, hogy egy amerikai pápa jobb atyja lenne a katholikus egyházaknak Amerikában, mint bármely olasz Cardinális tudna valaha lenni. Az amerikai pápa kénytelen lenne felhagyni az európai politikával. Olaszországban új élet kezdődnék, ha a pápa Washington városába tenné át székhelyét. A mikor a pápa Amerikába jő, vagy egy amerikai Cardinálisból lesz pápa: a Vatikán hagyományai eltünnek s a modern civilizatio felé megnyilik az út.

Az országban legelőször alakult kolozsvári 1848—49. orsz. ereklye múzeum az összes lelkészekhez felkérést és gyűjtő s egyuttal tájékoztató könyvecskét küldött az ereklye múzeum szervezete, beosztása és gyarapítására irányítandó módozatokról. A küldeményhez csatolta a múzeum hivatalos lapjának, az 1848—49. Történelmi Lapoknak egy mutatvány számát s a mult évi folyamának tartalom jegyzékét. E küldeményre ez úton is felhivjuk a lelkészek figyelmét, a múzeum pedig ereklyékkel való gazdagítása érdekében szíves pártfogásukat és nagybecsű hazafias munkásságukat kéri. A kinek a múzeum felkérése a kezéhez nem jutott s ki a gyüjtés nemes munkájában részt akar venni: sziveskedjék ez iránt levelező lapon az alólirt igazgatósághoz fordulni. *A kolozsvári orsz. ereklye múzeum igazgatósága.*

Dr. Livermore Abbot Abiel az amerikai unitáriusok egyik kiváló, jeles férfia 1892. nov. 28-án, Wiltonban meghalt 82 éves korában. A nagyérdemű pap és tanár 1811-ben született a fent említett városban. Gymnasiális tanulmányait a Harvard College-ben végezte be 1833-ban. Azután theologiát tanult a Cambridge-i unitárius hittani intézetben, hol mint feddhetetlen jellemü s jeles készültségü ifju tünt ki. Három helyt volt pap 27 évig, s 1863-ban a *meadville*-i hittani intézet igazgatójává választották, mely fontos állását 1890-ig viselte, a mikor nyugalomba lépett. Dr. Livermore egyike volt a legtevékenyebb s leg-

kitünőbb lelkészeknek az unitárius egyházban. Egy ideig szerkesztette a *Christian Inquirert*. *Uj testamentumi* tanulmányok czimen 6 kötet műve jelent meg: s ezenkivül számos értekezése s beszédje. Ő az unitárius elveknek első zászlóvivője volt az Egyesült Államokban. Huszonhét évi igazgatósága alatt sok derék lelkészt nevelt az unitárius vallás hirdetésére. Megnyerő módora, jézusi szelidsége, mély tudománya és vallásossága által mindenkit megnyert. A szép, jó és igazért lelkesülni tudó ember nemes tulajdonai voltak benne egyesülve. Sirjánál dr. Bixby Jakab, — ki 1884-ben minket is meglátogatott, s ki neki tanár és lelkésztársa volt, — tartott beszédet. E sorok irójának is volt alkalma 1882-ben nemes vendégszeretét élvezni, mely alkalomból az unitárius főiskola tanári karához intézett üdvözlő iratát így végzi be: „Bár a szárazföld és tenger által nagy távolság választ el minket egymástól: a mennyei Atya szívben és lélekben tegyen minket egygyé! És sohase szünjünk, sohase fáradjunk ki munkálni az Isten és az ő Krisztusa országának eljövetelén.»

Lupton József, a brit és külföldi unitárius társulatnak volt elnöke, leedsi birtokos a mult év utolsó hónapjában elhunyt. Sokat áldozott és sokat munkált az unitárius vallásért. Benne az angol unitáriusok egyik legjelentékenyebb világi emberüket veszítették el.

Gyászhirek: *özv. Molnár Miklósné* szül. Bartók Annna, néhai szováthi lelkész Molnár Miklós özvegye febr. 4-én Szováthon 80 éves korában jobb létre szenderült. Számos gyermeknek volt gondos és jó anyja, kik közül Molnár Sándor az unitárius vallásközönség ügyésze, s Molnár János dombói lelkész. — *Becsák János* magyar kir. belügyministeri hivatalnok 41 éves korában szívszélhüdés következtében megszünt élni. Ifjú korában Indiába Calcuttába készült az angol unitárius missióhoz. Már meg is tanult volt angolul és egy ipari foglalkozásban, a fresko-festésben is jártasságot szerzett. De Dall amerikai missionárius, a ki őt felszólította volt, más úton talált visszatérni Indiába, s így az indiai missio elmaradt, mert egyedül nem akart menni az ismeretlen útra. Tanulmányait végezve hivatalnok lett és vallási buzgóságát is megtartotta. A budapesti ekklézsia kebli tanácsának egyik legbuzgóbb tagja és több évig pénztárnoka volt. Elhunytát rokonai s mindenek felett neje Vas Ilona gyászolják. — *Hajós Gyula*, magy. államvasuti mérnököt Kolozsvárt, ujabb fájdalmas csapás találta. Ezelőtt nehány hónappal szeretett nejét, most kedves kis fiát *Jánoskát* vesztette el febr. 15-én két és féléves korában. Hajós János nyug. ministeri tanácsos az elhunytban kedves unokáját fájlalja.

ARANYKÖNYV.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

VII. közlemény.

91. Gyöngyösi István nyug. esp. gyüjtőivén (ez már a 3-dik gyüjtése): Erdővidéki takarékpénztár 10 frt; Gregus János 2 frt; Zatureczky József 1 frt; Incze Gyula 1 frt; Anton József 1 frt; Gáspár Antal 1 frt; Zatureczky László 1 frt; Zátureczky Lajos 1 frt; özv. Dánér Istvánné 1 frt; Tunyogi András 2 frt; Szabó István 1 frt; Biró Albert 1 frt; Debiczky Mihály 1 frt; özv. Misz Józsefné 1 frt; Pech Dezső 1 frt; Réthi Dezső 1 frt; Temszik B. Hugó 1 frt, Veszprémi József 1 frt; özv. Keresztély Károlyné 1 frt; Meszticz Mihály és fiai 1 frt; együtt *31 frt.*

92. Simon József gy. ivén Toroczkóról: Simon József 2 frt; Móricz Miklós 50 kr; Moricz Gergely 40 kr; Bartok János 50 kr; Kriza István, Simon I.-né 1 frt; Király I. 50 kr; ifj. Simon I. 1 frt; Botár János szabó 1 frt; id. Simon Miklós 1 frt; özv. Borbély Mártonné 50 kr; Balog György 60 kr; Zsakó János 50 kr; együtt *10 frt 50 kr.*

93. Székely Mózes Naszódról *3 frt.*

94. Gothárd Pál gy. ivén H.-Almásról: id. Gothárd Pál 2 frt; Gothárd János 1 frt; Gotthárd Dániel 2 frt; Gothárd Dánielné, Dimény Anna 1 frt; id. B rra József 1 frt; Barra Lajos 1 frt; Szabó Mózes (muszka) 1 frt; György Ferencz 30 kr; Sándor József 1 frt; Bencző János 1 frt; Sebestyén Ferencz 50 kr; Józsa Mózes 1 frt; Sebestyén Mózes 1 frt; Szabó László 1 frt; Szabó Mihály 50 kr; Rigó János Máté 1 frt; Józsa Mihály katona 1 frt; Lőrincz Lajos 1 frt; Kenyeres András 1 frt, Józsa Dénes 50 kr; ifj Gothárd Pál 1 frt; Barra Sándor 50 kr; h.-almási egyházközség 10 frt; Ajtai János lelkész 2 frt; együtt *34 frt 30 kr.*

95. Ifj. Kriza Sándor gy. ivén Kövendről: ifj. Kriza Sándor 1 frt; Kriza Sándorné Barabás Anna 1 frt; Kriza Boriska 1 frt; együtt *3 frt.*

96. Hadnagy Zsigmond gy. ivén Csókfalváról: az ekklézsia 5 frt; Fekete József lelkész 1 frt; Hadnagy Zsigmond, Hadnagy József, Rofaj József, Lőrinczi Dénes, Reisz János 10—10 kr; Kovács András, Hadnagy Károly, Faluvégi János, Hadnagy Dénes, Farkas Mihály, Szoboszlai László 5—5 kr; Farkas János 4 kr; Kovács József, Abodi András, Benczédi István 2—2 kr; gabonából egyesektől 1 frt 90 kr; együtt *8 frt 80 kr.*

97. Benedek János gy. ivén Csokfalváról: Faluvegi Gergely 20 kr; Faluvégi Gergelyné, Hadnagy I., Hadnagy Józsefné, Boka Eszter felső, Ráp Náczi, Benedek János 10—10 kr; együtt *80 kr.*

98. Bedő Dániel Kolozsvárt *10 frt.*

99. Faluvégi Lidia Budapestről *2 frt.*

100. Kis László gy. ivén M.-Sárosról: az ekklézsia 1 frt; Kiss László 50 kr; Goldstein Dávid 10 kr; Nagy János 20 kr; Kuti Gyula 20 kr; Iszlay László 1 frt; Pataki László 1 frt; együtt *4 frt.*

E közlemény összege	107 frt 40 kr.
Az előbbi közlemények összege . .	2714 „ 40 „
	Együtt 2821 frt 80 kr.

Kolozsvárt, 1893. febr. 22.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM
6-ik tanári székére tett adakozások.

XII. közlemény.

Készpénzben.

Székely Mózes Naszód	3 frt	— kr.
Faluvégi Lidia Budapest	3 „	— „
Patyánszky Mihály	100 „	— „
Kis László gyüjtése K.-Sároson	1 „	70 „
Összesen	107 frt	70 kr.

Kolozsvárt, 1892, február 21.

Benczédi Gergely,
központi pénztárnok.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Tiszt. Pál Mózesné úrasszony az alsó-felső szováthi unitárius egyházközség részére egy selyemmel kivarrott kalotaszegi varrottas értékes takarót ajándékozott az úr asztalára. A felirat rajta: „Özv. Pál Mózesné ajándéka. 1892." — Fogadja nemes tetteért e helyen is az eklézsia köszönetét.

F.-Szováth, 1893. január 15.

Dézsi Mihály,
unitar. pap.

Cs. Csegezi Lajos és neje, Komjátszegi Róza Vilma nevü leányuk emlékére egy úrasztali aranyozott ezüst tálat ajándékoztak, a minek értéke 40—50 frt.

Özv. tkts. Csongvay Lőrinczné az úr asztalára — már régi idő óta — kenyeret és bort ajándákozott, mely — évenként — 10 frt. értékü.

Borbély Dániel és neje, Jaar Klára egy diszes Bibliát ajándékozott, — templomi használatra — értéke 4 frt.

Fogadják buzgó atyámfiai az eklézsia hálás köszönetét.

Székely László,
unit. pap.

Paget János